

Türkiye ve İsrail İlişkilerini Azerbaycan Üzerinden Okumak

Hüsamettin İnaç¹

Rashid Sadigov²

Özet

Türkiye ile İsrail yaklaşması 1990'larda zirve yapmış ve ikili ilişkiler İsrail'in kuruluşundan bu yana en üst düzeye yükselmiştir. Özellikle bu dönemde yaşanan bölgesel etkenler ve bitmeyen Ortadoğu istikrarsızlığı bu iki devleti bir birine yakın kılmış ve ikili müttefik ilişkiler bölgede askeri dengenin devamlığını korumuştur. İkili ilişkilerde askeri faktörün ön plana çıkması bu yıllarda bölgede savaş tansiyonun daha yüksek olması ile ilgili olmuş ve bu bölgesel gerilim ülkeleri bir birine yakınlaştırmıştır. Türkiye cumhuriyeti 1990'larda yaşadığı bölgesel yalnızlık ve Yunan-Suriye-PKK üçgenine karşı kendine en uygun devletin İsrail olduğunu anlamış ve İsrail'de kuruluşundan bu yana yaşadığı yalnızlık politikasını Türkiye ile gidermeye çalışmıştır. Yaşanan ikili ilişkiler 1990'larda olumlu seyir etmiş ve özellikle 1996-1999 yılları arasında iki ülke askeri ilişkileri zirve dönemini yaşamıştır. İkili ilişkilerde bu olumlu gelişmeler 2000'lerde aynı olmamış ve 2002 yılından sonra ilişkilerde yaşanan negatif bulgular ilişkileri daha kötüye götürmüştür. Özellikle bu yıllarda her iki ülkede iktidar değişimleri yaşanmış ve İsrail'de kurulan yeni hükümet daha radikal tutum sergilemesi ilişkilerin geleceğine gölge salmış ve bunun sonucu ilişkilerde beklenmedik siyasi krizler kaçınılmaz olmuştur.

2010 Mavi Marmara olayı ile gerilen ilişkiler 2016 yılında yapılan normalleşme anlaşması ile yeniden yumuşama çağına girmiş ve bugün ikili ilişkilerde geline nokta yeniden stratejik ortaklık düzeyine yükselmiştir. Özellikle her iki yönetime dost tutumları ile bilinen Azerbaycan cumhuriyetinin arabuluculuk

- 1 Prof. Dr. Hüsamettin İNAÇ. T.C. Kütahya Dumlupınar Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi. Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Ana Bilim Dalı Bölüm Başkanı. husamettin.inac@dpu.edu.tr 0000-0002-6922-2010
- 2 Rashid SADIGOV. T.C. Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Uluslararası İlişkiler Ana Bilim Dalı Doktora Öğrencisi. sadiqovresid095@gmail.com 0000-0002-1034-9498

görevleri sonucu günümüz çağında hem İsrail hem de Türkiye acı dolu ve sorunlu geçmiş yıllarını geride bırakmıştır. Bu dost üç ülke bugünün koşullarında hem Güney Kafkasya hem de Ortadoğu coğrafyasında stratejik ve işbirlikçi müttefik devletler konumuna yükselmeği başarmışlardır.

1. Giriş

İsrail devleti 1990'lar sonrası bölgede Türkiye'nin en önemli müttefiki konumuna yükselmiştir. Bu dönemde Türkiye'de yaşanan iç ve dış sorunlar Ankara hükümetinin bölgede müttefik arayışına neden olmuştur. Özellikle iç politikada yaşanan Kürt sorunu, PKK gibi ayrıcalıklı etkenlerin bölgede aktifliğinin artırması ve bu terör çetelerine Türkiye'nin sınır komşuları olan Yunanistan ile Suriye devletlerinin askeri destek vermesi Ankara yönetiminin işini daha zor duruma sokmuştur. Bu iki devletin PKK'ya açık desteği Türkiye'nin bölgedeki faaliyetini tehlikeye sokmuş ve Ankara yönetimi, bu coğrafyada PKK, Yunan ve Suriye üçgenine karşı kendine müttefik arama yoluna giderek yaşanan bölgesel yalnızlığı ittifak ortaklığı gidermeye çalışmıştır. Yaşanan bu bölgesel sorunlar Türkiye ile İsrail'in yaklaşmasını etkilemiş ve 1990'lar sonrası Ortadoğu'da Ankara ile Tel Aviv yönetiminin yoğun diplomasi trafiği yaşanmıştır. İkili ilişkilerde özellikle askeri alanda yaşanan olumlu gelişmeler sonuç vermiş ve İsrail devleti bu dönemde Türkiye'nin en büyük silah ortağı konumuna yükselmiştir. İsrail'in bölgede Türkiye'ye askeri yönden açık desteği Ankara'nın da işine gelmiş ve Türkiye'nin yaşadığı silah sorunu İsrail'in desteği ile giderilmiştir. İsrail'in Türkiye'ye açık desteği bölgede Suriye ve Yunanistan'ın işine gelmemiş ve bu ülkeler Türkiye-İsrail müttefikliğini kendi yönetimleri için bir tehlike olarak görmüştür. Özellikle Türkiye ile İsrail arasında 1996 yılında imzalanan Askeri Eğitim Anlaşması ve daha sonraki yıllarda imzalanan Terör Mücadele İşbirliği anlaşmaları bölgede Ankara ile Tel Aviv yönetimini askeri-strateji devlet konumuna yükseltmiştir. Bölgede yaşanan sorunlarda beraber hareket etme kararı alan iki Ortadoğu devleti zamanla bu ikili ilişkileri daha üst düzeye çıkarmış ve 1990- 2000 yılları Türkiye İsrail ilişkilerin zirve yaptığı dönem olmuştur.

2000'lerde her iki devlette yaşanan iktidar değişikliği bölgedeki Türk İsrail dostluğuna zaman zaman zarar vermiş ve yaşanan bu radikal tutumlar sonucu ilişkilerde kısa dönemlik siyasi krizler kaçınılmaz olmuştur. Özellikle 2009- 2010 yılında yaşanan olaylar İsrail-Türkiye ilişkilerini daha çok baltalamış ve bu yılda yaşananlar sonucu İsrail ile Türkiye ilişkileri ikinci kâtip düzeyine kadar inmiştir. Fakat yaşanan bu olaylar ve siyasi sorunlar çok uzun çekmemiş her iki devlet yetkilileri bölgede İsrail ile Türkiye'nin bir birinden uzaklaşması Ortadoğu'da diğer devletlerin işine geldiğini anlamış ve

2016 yılında ikili ilişkilerde yumuşama dönemi başlamıştır. 2016 sonrasında Türkiye ile İsrail ikili ilişkilerde daha ihtiyatlı bir yol izlemiş ve her iki ülke bir birilerine karşılıklı tavizler vermiştir. Özellikle İsrail yönetimi Türkiye ile ilişkilerde kırımızı çizgi olan “Filistin Sorununda” daha ılımlı politika izleyerek Ankara hükümetini kızdırmaktan kaçınmıştır. İlişkilerde yaşanan bu olumlu gelişmeler sonraki yıllarda da devam etmiş ve özellikle 2020 yılı sonrası her iki devlet başkanlarının karşılıklı ülke ziyaretleri ile ikili ilişkiler yeniden üst düzey konuma yükseltmiştir.

Türkiye ile İsrail ilişkilerinin yeniden zirve yaptığı olay ise “2023 Şubat Depremi” olmuştur. Bildiğimiz üzere 2023 yılı 6 Şubat tarihinde Türkiye’de yaşanan korkunç deprem sonucu Türkiye’nin 10 büyük şehri zarar görmüş ve 40.000 aşkın vatandaş ise bu doğa felaketin kurbanı olmuştur. Asrın Felaketi olarak bilinen bu doğa olayında Türkiye’nin yardımına koşan ikinci ülke İsrail olmuştur. İsrail devleti hem insani yardım hem de AFAD ekibi ile Türkiye’ye gelmiş ve depremden etkilenen bölgeler de çalışmalara başlamışlardır. İsrail yönetiminin bu cömert ve insani desteği hem Ankara yönetimi hem de Türk halkı tarafından memnuniyetle karşılanmıştır.

İkili ilişkilerde yaşanan bu “Deprem Diplomasisi” ile ilişkilerin seyri olumlu yönde etkilemiş ve günümüz çağında Türkiye ile İsrail ilişkileri yeniden “Altın Çağını” yaşamaktadır. Bugün ikili ilişkiler her alanda gelişmiş ve Ortadoğu coğrafyasında Türkiye ile İsrail stratejik ortak devleti konumuna yükselmiştir.

2. 1990’larda Türkiye ve İsrail İlişkilerinde, Azerbaycan Faktörü

Buldukları coğrafyada her zaman tehlike ve dış tehditlerle karşı karşıya kalan iki Ortadoğu devleti olan Türkiye ve İsrail zaman zaman ikili ilişkilerinde durgunluk yaşansa da bazen bu iki devlet ilişkilerini daha yüksek boyuta çıkarmayı da başarmıştır. Bu ikili ilişkilerde yakınlaşma ilk başlarda İsrail’in kurulduğu yıllara denk gelmekte ve Menderes hükümeti ile David Ben- Gurion hükümeti arasında sıcak temaslar yaşanmıştır. Fakat bu yakınlaşma tarihsel olarak devamlılık göstermemiş zaman zaman bu yakın ilişkiler durgunluk dönemlerini yaşamıştır. Özellikle İsrail’in Filistin ve Lübnan üzerindeki askeri baskıları Türkiye’nin sert tepkilerine neden olmuş ve Ankara hükümeti uluslararası konferanslarda Tel-Aviv yönetimini eleştirmiştir. İlişkilerde yaşanan bu siyasal krizlere rağmen ikili ilişkilerde tarihsel olarak hiçbir zaman kopma yaşanmamış ve başta ekonomi ve askeri boyutlardaki yakınlaşma devam etmiştir. Bu ekonomi yakınlaşma ve ilişkilerde yaşanan gelişmeler 1970 yılından sonra özellikle Ortadoğu Petrol krizinden sonra yaşanan bölgesel sorunlar Türkiye ve İsrail ilişkilerine de

tesir göstermiştir. Petrol krizinden sonra dünyada yeni bir ekonomi modeli olan Neo-Liberal politikalar doğmuş ve bu model zamanla Türkiye-İsrail ilişkilerinin gelişmesine de etki etmiştir. Neo-Liberal politikalarının dünyada yaygınlık kazanması 1980 yılı sonrası daha çok Trend olmuş ve bu akımla dünyada yaşanan gelişmeler özellikle Doğu Avrupa ve Baltık ülkelerinde yükselen özgürlük ve bağımsızlık istekleri diğer bölgelerde de yaygınlık kazanmıştır.

Bu bağımsızlık sevdası zamanla daha da artmış ve bunun sonucu olarak Gezegende yeni bir dünya düzeni doğmuştur. Özellikle Soğuk Savaş olarak bildiğimiz sıkı iki kutuplu sistem 1985 sonrası yumuşama çağına girmiştir. Bu gevşek sistem 1990 yıllarında son bulmuş ve bunun sonucu olarak dünya topraklarının yarısını kontrolü altında tutan koca imparatorluk Sovyetler Birliği tarih sahnesinden çekilmiştir. Sovyetler Birliğinin yıkılışı tek Moskova hükümetini tedirgin etmemiş bunun yanı sıra bu Totaliter sistemin çöküşü dünyada büyük şok etkisi yaratmıştır. Çünkü Gezegeni nerdeyse yok eden korkunç II. Dünya Savaşından zaferle çıkan Sovyetler Birliği, bu tarihten yaklaşık 45 yıl sonra hiçbir savaşa karışmadan kendi içinde ekonomi ve istikrarsızlıklar sonucu yıkıma mahcup olmuş ve büyük Sovyetler Birliği 1991 yılında tamamen dağılmıştır. Sovyetlerin yıkımından en çok etkilenen devletlerin biri de Türkiye Cumhuriyeti olmuştur. Çünkü Türkiye hem bu devlete sınır komşusu olmuş hem de bu devlet yönetimi kontrolünde olan Türkiye cumhuriyetleri ile kültürel bağları bulunmuştur. Bu yakınlık ve coğrafi sınır faktörleri sonucu Sovyetler Birliğinin ani çöküşü Ankara hükümetini de tedirgin etmiştir. Bildiğimiz üzere Sovyet çatısı altında yönetilen Türk cumhuriyetleri Azerbaycan, Kazakistan, Türkmenistan, Kırgızistan ve Özbekistan devletleri de 1991 yılında bağımsızlıklarını ilan etmişlerdir. Bağımsızlığının ilk yıllarında yaşanan bölgesel savaşlar ve iç kargaşalar sonucu Ankara hükümeti bu devletlere çok ilgi gösterememiştir. Fakat 1993 yılından sonra artık bölgede dengeler değişmiş ve Türkiye ister Kafkasya coğrafyası isterse de Orta Asya devletleri ile ilişkilerini daha sağlam zemine oturtmayı başarmıştır. Özellikle Moskova etki dairesinden biran önce kopmayı hedefleyen Azerbaycan cumhuriyeti bu yıllarda Türkiye ile daha yakın ilişkilere özen göstermiştir. Bildiğimiz üzere Azerbaycan'ın bağımsızlığını tanıyan ilk ülke Türkiye cumhuriyeti olmuş ve Ankara hükümeti kısa süre içinde Bakü'de diplomatik temsilciliğini açmıştır. Bağımsızlığının ilk yıllarından Bakü yönetimi ile yakın olmayı hedefleyen başka bir Ortadoğu ülkesi de İsrail olmuştur.

İsrail devleti de Türkiye gibi Azerbaycan ile kültürel yakınlık bağları olmuş ve bu Siyonist devlet Azerbaycan'da yaşayan "Dağ Yahudileri" toplumu hiçbir zaman unutmamıştır. Bundan dolayıdır ki İsrail ülkesi Azerbaycan'ın

bağımsızlığını yaklaşık 2 ay sonra 25 Aralık 1991 yılında resmi olarak tanımış ve Tel-Aviv hükümeti, 1992 yılında ise Bakü'de kendi diplomatik temsilciliğini tesis etmiştir. Bu iki devletin yani hem Türkiye hem de İsrail'in Azerbaycan ile yakın ilişkiler kurmasının birçok nedeni bulunmaktadır. Öncelikle yukarıda söylediğimiz gibi her iki ülkenin Azerbaycan ile kültürel bağları mevcuttur. İkinci olarak zengin doğalgaz ve petrol rezervine sahip olan Azerbaycan hem Türkiye hem de İsrail'in enerji ihtiyacının büyük oranını karşılamaya yetecek devlet konumundadır. Üçüncü olarak her iki ülke için Azerbaycan'ın jeopolitik konumu çok önemlidir. Öncelikle Türkiye cumhuriyeti, Azerbaycan topraklarını Orta Asya Türklerine ulaşım da bir kapı, koridor konumunda görmektedir. Onun için Ankara'nın Azerbaycan ile yakın ilişkileri aslında Orta Asya ile yakın ilişkiler anlamına gelmektedir. Diğer ülke İsrail ise Azerbaycan'ın coğrafi konumunu kendi düşmanına karşı kullanmaya çalışmaktadır. Çünkü Azerbaycan konumu İsrail'in düşmanı olan İran'ı çevrelemede vazgeçilmez aktördür. İsrail'in Azerbaycan ile yakın temaslarda olmasının önemli nedenlerinden biri olan İran'ı çevreleme stratejisi aslında 1990 yıllarından başlamıştır. İsrail'in Yeni Çevre Stratejisinin en önemli saç ayağı olan Azerbaycan'ın konumu Siyonist yönetiminin her zaman dikkat alanında olmuştur. Her iki devlet yukarıda söylediğimiz faktörlerden dolayı Güney Kafkasya coğrafyasında Azerbaycan'a önem vermiştir.

İsrail'in Azerbaycan'a karşı ılımlı siyaseti daha bağımsızlığının ilk yıllarından başlamıştır. Özellikle kültürel yakınlık nedeniyle İsrail devlet yetkilileri Azerbaycan'a sürekli seferler yapmış ve bunun yanı sıra İsrail şirketleri Güney Kafkasya coğrafyasında en çok yatırım yaptığı ülke Azerbaycan olmuştur. Örneğin İsrail Telekomünikasyon şirketi BEZEQ 1994 yılında Azerbaycan ilk mobil operatörü olan BAKCEL ile ikili anlaşma yaparak Azerbaycan'a en çok yaptırım yapan yurtdışı şirketi olarak tarihe geçmiştir. (İsmayilov, 2017: 2) İki ülke arasında yaşanan yoğun diplomasi trafiği tek Bakü ve Tel-Aviv tarafından desteklenmemiş bunun yanı sıra Ankara ve Washington hükümetleri de Bakü ve Tel-Aviv yakınlaşmasından memnun olduğunu açıklamışlardır. Azerbaycan-İsrail ilişkilerini destekleyen ABD ve Türkiye her zaman bu ikili ilişkileri dikkatte tutmuş ve yaşanan olumsuzluklara karşı taraflar arasında arabuluculuk Misyonlarını yapmışlardır.

İki ülke arasında karşılıklı ziyaretler 1990'ların ikinci yarısında daha da ön plana çıkmış ve İsrail başbakanı Binjamin Netanyahu 1997 yılında Asya ülkeleri gezisi esnasında Güney Kore'den sonra Bakü'ye gelmiş ve Netanyahu dönemin Azerbaycan cumhurbaşkanı Haydar Aliyev tarafından kabul edilmiştir. Azerbaycan'a sefer yapan ilk İsrail başbakanı Netanyahu Bakü'de Haydar Aliyev'e Güney Kafkasya'da Azerbaycan, İsrail ve Türkiye stratejik

ortaklığını teklif etmiş ve bu ortaklık kapsamında bölgede her üç ülkeye karşı sert tutumu ile bilinen İran'a karşı dengeleme siyasetini savunmuştur. Aliyev İran'a karşı hassas tutumu ve bölgede tekrar ayrılıkçı istikrarın bozulmaması için Netanyahu'nun teklifine olumlu bakmamıştır. (Cankara, vd., 2022: 5)

Azerbaycan ve İsrail yakınlaşmasından memnun olan Ankara yönetimi kardeş Azerbaycan'ı İsrail ile yakın ilişki kurmasını kendi dış politikasına uygun görmüş ve Türkiye hükümeti yeni müttefiki olan İsrail'i bölgede dominant ülke konumunda tanımlamıştır. Ankara'ya göre İsrail'in 1990'lardaki dış politikası hem Azerbaycan'ı hem de Türkiye'ni memnun etmiş ve bu iki Türk cumhuriyeti Siyonist Ortadoğu devleti ile ilişkileri geliştirmeye olumlu bakmışlardır.

İsrail'in 1990'larda başarılı bu dış politikası sonucu Ortadoğu coğrafyasının iki bölgesel devleti olan İsrail ile Türkiye bu dönemde ikili ilişkilerde çok olumlu gelişmeler yaşamıştır. Her iki devlet bölgede yaşanan sorunlar ve sınır komşuları ile savaş eşiğinde olması Ortadoğu'da Türkiye ve İsrail'i bir birine yakınlaştırmıştır. Bildiğimiz üzere İsrail devleti kuruluşunun ilk yıllarından itibaren bulunduğu coğrafyada yalnızlık ve tehdit Sendromu ile baş başa kalmıştır. İsrail devletinin adeta çevresi "Arap Kalesi" ile çevrelendiğinden Tel-Aviv hükümeti Ortadoğu coğrafyasında Arap olmayan devletleri kendine yakın görmüş ve bu ülkeler ile işbirlikçi politikalara öncülük tanımıştır. (Özdaşlı, 2017: 178)

İsrail'in 1950'lerde oluşturduğu "Çevre Stratejisi" 1990'larda tek Türkiye boyutu ile sınırlı kalmıştır. Bildiğimiz üzere İran'da yaşanan "1979 İran İslam Devrimi" ile İsrail'in Çevre Stratejisinin İran kapısı kapanmıştır. Tel-Aviv hükümeti bölgede düşman gördüğü İran ve diğer Arap devletlerini dengede tutmak için Türkiye'nin yeterli olmadığı düşüncesi kendine yeni müttefik devlet aramış ve İsrail'in bu yalnızlık Sendromunu tamamlayan en ideal ülkenin Azerbaycan olduğunu anlamıştır. Azerbaycan cumhuriyeti bölgede hem İran'ı dengede tutmak için en uygun devlet konumunda hem de İsrail ile kültürel yakınlığa sahip ülke olduğundan İsrail yönetimi Azerbaycan'dan vazgeçmemiştir (İnaç, 2018: 311). Uluslararası ilişkilerdeki devletlerin dış politikasındaki temel aktör olan "Çıkar Politikası" ışığından hareket eden İsrail yönetimi bölgedeki Türkiye ve Azerbaycan yakınlığı aslında bu iki devletten çok kendine önemli olduğundan, Tel-Aviv hükümeti hiçbir zaman Türkiye ve Azerbaycan'ı küstürmemeye özen göstermiştir. Özellikle 1990'larda bölgesel konjonktürel yapı da yaşanan değişimler hem Türkiye hem de İsrail'in dış politikasına etki etmiş ve etki sonucu Ortadoğu da Arap olmayan iki devlet ilişkilerin de yakınlık yaşamıştır. İsrail devleti genel olarak bağımsızlık tarihi boyunca Arap devletleri ile çevrelemiş olduğundan,

bölgede kendini yalnız görmüş ve Tel-Aviv yönetimi bu İzolasyon politikadan kurtulmak için yönünü Türkiye'ye çevirmiştir. Çünkü Türkiye bölgede hem Batı yönetimine en yakın devlet hem de laik yüze sahip ülke olduğundan Türkiye cumhuriyeti bu coğrafyada İsrail'in Arap olmayan Müslüman strateji müttefik devlet konumuna yükselmiştir. (Oğuzlu, 2009: 16)

1990'larda İsrail ile ikili ilişkilere Türkiye yönetimi de istekli olmuş ve özellikle 1990 sonrası Türkiye'nin sınırında yaşanan Kürt sorunu, PKK gibi ayrılıkçı çetelerinin aktif eylemleri Ankara hükümetini endişelendirmiştir. Bunun yanı sıra sınır komşusu Yunanistan ve Güney Kıbrıs Rum Yönetimi gibi devletlerin Ankara hükümetine karşı sert tutumları Türkiye'ni bölgede müttefik aramasına neden olmuştur. 1990 yıllarda Türkiye'nin iç ve dış siyasetine baktığımızda ülkede farklı yapılanmalar ön plana çıkmıştır. Özellikle ilk başlarda Balkan göçleri yaşanan Sivil Politik hareketlilik kısa zaman sonra kendi yerini Askeri yapılanmaya bırakmış ve ülkede zamanla "Ordu" bürokrasiye karışmış ve Dış politikada karar alıcı Askeri kesim olmuştur. Genel olarak 1990 yılların ikinci yarısında Türk siyasetine baktığımızda Türkiye yönetiminde Asker önemli aktör olmuş ve kendi sınırları içinde yaşanan sorunlara karşı Türk askeri bölgede kendine müttefik aramış ve İsrail'in de Ankara hükümeti için en uygun ortak devlet olduğu anlaşılmıştır. Bu yıllarda Ordu, asker Türk yönetiminde kuvvetli bir biçimde İsrail ile yakın ilişkileri savunmuş ve askerin bu ağırlığı karşısında Türkiye bürokrasisi ve dış politika uzmanları, politik karar vermede zorluklar yaşamıştır. (Balci, 2011: 120)

Bu yıllarda Askerin, devletin yönetimin de ağırlıklı olmasının temel nedeni Türkiye'nin komşuları ile yaşadığı sınır sorunları ve bölgedeki yalnızlıktan kurtulmak olmuştur. Çünkü Türkiye 1990'larda bölgede bugün olduğu kadar güçlü değil ve aynı anda iki ülke Yunanistan ve Suriye ile savaşacak kadar askeri rezerve sahip değildir. Bundan dolayıdır ki Türkiye yaşadığı bu yalnızlığı müttefik arayışı ile tamamlamaya karar vermiş ve bu yıllarda Türkiye askeri generalleri için en ideal devletin İsrail olduğu düşünülmüştür. Bu dönemde Türkiye'nin İsrail'e yaklaşmasında iki önemli nedeni vardır. Bunlardan ilki Türkiye'nin güney komşusu Suriye 1995 yılında Ankara'ya düşman olan Yunanistan ile askeri eğitim amaçlı anlaşma imzalaması ve bu iki ülkenin de PKK'ya verdiği desteği artırınca Türkiye yönetimi Yunanistan, Suriye ve PKK'yı dengelemek için İsrail ile yakın ilişkilere önem vermiştir. Türkiye'nin İsrail müttefikliğinde ikinci neden ise Ankara hükümeti bu yıllarda Batıdan gereken askeri teknoloji ve malzemeyi alamayınca İsrail devleti Türkiye için en uygun askeri rezerv konumuna yükselmiştir. Çünkü bu dönemde Avrupa Birliği ve bir sıra Batılı kurumlar Türkiye'ni doğu sınırında Kürtlere karşı askeri baskı uygulamakla suçlamış ve PKK'ya destek

tutumu Türkiye'nin Batı ile ilişkilerini daha da gerginleştirmiştir. (Tür, 2009: 23) İki ülke arasında 1990'larda ilk diplomatik temaslar Hikmet Çetin döneminde yaşanmış ve Dışişleri Bakanı Çetin 1993 yılında İsrail'e resmi sefere yollanmıştır. Türk diplomatın Tel-Aviv ziyareti esnasında Türkiye'nin 2/1 savaş kavramı konuşulmuş (Yunanistan + Suriye = Türkiye) bu görüşme sonrası iki ülke arasında Güvenlik ve Gizlilik Anlaşması imzalanarak ikili ilişkilere yeni boyut kazandırılmıştır. (Erkmen, 2005: 162)

İkili ilişkilerde yeni siyasi dönemin açılması ile artık İsrail devlet yöneticileri de Ankara hükümeti ile sıcak temaslarını artırmışlardır. Özellikle bu dönemlerde birçok Türk Askeri fabrikalarının işletilmesi İsraili uzmanlara havale edilmiştir. İsrail'in askeri yöneticileri Türkiye ile yakınlığı kendileri için önemli fırsat olduğunu anlamış ve bu yakınlaşma ile İsrail'in bölgede yalnızlığının son bulacağına inanmışlardır. Özellikle 1990'lar dönemi İsrail ve Türkiye ilişkilerini analiz eden önemli Yahudi siyaset bilimci Efraim İnbar, "Türkiye'nin Ortadoğu coğrafyasında Batı yanlısı İsrail ile yakınlaşması, Laik rejimi benimseyen Ankara hükümeti için de olumlu gözükmekte ve her iki toplum bölgede bu yakınlaşmayı kendi mücadeleleri için önemli görmektedir" ifadesini kullanmıştır. (Balci, 2011: 120)

İki devlet arasında 1990'larda başlayan yakınlaşma Dışişleri Bakanı Hikmet Çetin'in ziyareti ile daha stratejik boyuta taşınmış ve bu sefer ile yaşanan Türk-İsrail yakınlaşması resmi anlaşmaya dökülmüştür. Öncelikle ikili ilişkileri güçlendiren 1994 yılında imzalanan "Güvenlik ve Gizlilik Anlaşması" ile iki ülkenin güvenlik konusundaki bilgilerin üçüncü bir ülkeye paylaşılmamasının garantisi verilmiş ve bundan sonraki diğer ikili askeri anlaşmaların da önü açılmıştır. Güvenlik ve Gizlilik Anlaşmasından sonra Türkiye ve İsrail arasında Terörizmle Mücadele konusunda "Karşılıklı Anlaşma ve İşbirliği Memorandumu" imzalanmış ve anlaşmadan sonra da 1996 yılında iki devlet arasında askeri personelin eğitimi ve karşılıklı komando kurslarının teşkili amaçlı "Askeri Eğitim İşbirliği Anlaşması" imzalanmıştır. Bu dönemde ikili ilişkileri daha da derinleştiren sanayi amaçlı "Savunma Sanayi İşbirliği Anlaşması" 1996 yılın 28 Ağustosunda imzalanmış ve bu anlaşmalar ile de Türkiye- İsrail ilişkilerinde yaşanan yakınlaşma "Stratejik Boyuta" yükselmiştir. (Erkmen, 2005: 166)

Bu ikili anlaşmaların isimlerinden de görüldüğü üzere hepsi güvenlik ve askeri amaçla imzalanmış ve bu dönemde ikili ilişkilerde asker, ordu faktörünün dış politikada çok ağırlıklı olduğu görülmüştür (Özkan, 2023: 59).

Ordunun Dış politikada bu kadar ağırlıklı olması ve temel karar verici kurum haline gelmesi yönetim de pek sevilmeyen hal olmuş ve Ankara

merkezli bürokrasi kesim asker kararları karşısında serbest siyaset yürütmekte zorlanmışlardır. Dış politikada özellikle İsrail ile ilişkilerde önemli aktörün asker olması tek diplomasinin işini zor duruma sokmamış hem de 1990'larda yükselen İslami kesimlerinde Sivil Toplum kuruluşlarını da yönetim karşısında yalnız bırakmıştır. Özellikle Bakan Çetin'in ziyareti ile İsrail ve Türkiye ilişkileri daha stratejik boyuta taşınmıştır. Bu sefer sonrası imzalanan bir takım askeri anlaşmalar sonrası iki ülke arasında karşılıklı üst düzey askeri personellerin ziyaretleri de artmıştır.

1996 yılında Türkiye ve İsrail arasında imzalanan Askeri Eğitim Anlaşmasından bir gün sonra dönemin Türk Genelkurmay başkanı İsmail Hakkı Karadayı, İsrail'e sefer yapmış ve bu ziyaret esnasında Karadayı, İsrail'de yetkililer ile görüşerek İsrail'in askeri uzmanların Türk F-4 uçaklarını modernize etmeye davet etmiştir. Genelkurmay Karadayı'nın İsrail ziyareti çok olumlu geçmiş ve sefer esnasında iki ülke arasında ortak askeri pilot tatbikat uçaklarının yapılması kararlaştırılmış ve artık Türk hava sahasında İsrail askeri pilotlarına serbest harekât etme hakkı tanınmıştır. Genelkurmay Karadayı İsrail devletinin kurulduğu tarihten bu yana İsrail'e sefer yapan ilk Türk Genelkurmay başkanı olarak da tarihe geçmiştir. (Uzer, 2011: 148)

Ordunun politikada bu kadar ağırlıklı olması ve özellikle iktidarın dış siyasette karar almasında yönetimi zora sokmasını göz önünde tutarsak bu dönemde iktidar mercilerinin, asker talimatı ile çalıştığını söylersek hiç yanılmazız. Örneğin 1997 yılında Türkiye'ye resmi sefere gelen İsrail Dışişleri Bakanı David Levy ile başbakan Necmettin Erbakan görüşmeyi kabul etmese de son anda askeri bürokrasinin baskısı ile Erbakan, David Levy ile görüşmüştür. Bu görüş sonrası Refah Partisi açık şekilde "Yönetimin dış politikadan uzak kaldığını ve Ordunun, hükümeti dış siyaset konularında devre dışı bıraktığını" vurgulamıştır. (Balci, 2011: 124)

İkili ilişkilerde bu kadar askeri strateji ön planda olsa da ve hükümetin dış politikada sürekli dışlandığını açıklasa da bu yıllardaki karşılıklı ziyaretler sadece askeri yetkililer ile sınırlı kalmamıştır. Bu dönemde özellikle iki ülke arasında cumhurbaşkanı ve başbakan ziyaretleri de gerçekleşmiş ve ziyaretlerin gündemi, ekonomi ve karşılıklı yatırım işbirliği olanakları olmuştur. Öncelikle 1994 yılın 25 Ocak tarihinde İsrail cumhurbaşkanı Ezer Weizman, Türkiye cumhuriyetine sefer yapmış ve Weizman Türkiye'ye gelen ilk İsrail cumhurbaşkanı olarak tarihe geçmiştir. Weizman'ın seferinden yaklaşık 10 ay sonra Türkiye cumhuriyeti başbakanı Tansu Çiller İsrail'e sefer etmiş ve Çiller'de İsrail devletine sefer yapan ilk Türk başbakanı olmuştur. Çiller'in İsrail seferinin ana gündemi karşılıklı işbirliği ve terörizmle ortak mücadele konusu olmuş ve bu alanlarda iki ülke arasında yeni anlaşmalar

imzalanmıştır. İki ülke arasında yaşanan bu üst düzey ziyaretlerden biri de dönemin cumhurbaşkanı Süleyman Demirel'in 1996 yılı 12-14 Mart tarihleri arasında İsrail devletine yaptığı resmi sefer olmuştur. (Sarıaşlan, 2019: 1070) İsrail'e üst düzey seferler daha sonraki yıllarda da devam etmiş özellikle askeri personel ziyareti 1996 yılında imzalanan Askeri Eğitim Anlaşmasından sonra daha fazla olmuştur. Bu askeri ziyaretlerden en önemlisi Türk Orgeneral Çevik Bir'in 1997 yılında İsrail gezisi olmuştur. Çevik, Tel-Aviv seferinde Türkiye-İsrail ilişkilerini değerlendirirken "*Hükümetler birer şapka gibidir, gelip giderler, kalıcı olan devlettir*" ifadesini kullanarak bu dönemde Türk dış politikasında asker faktörünün önemini bir daha göstermiştir. (Balci, 2011: 125)

Genel olarak 1990'larda Türkiye ve İsrail ilişkilerine bakarsak ikili ilişkilerde asker faktörünün daha ön plana çıktığını görmekteyiz. Bu dönemde Türk Dış Politikasında karar alıcı mekanizmanın Askeri kanat olduğu söylersek hiç yanılmayız. Askerin dış politikada bu kadar baskıcı olması iktidar partinin işini zor duruma sokmuş ve bu durum da yönetimin dış politikada askere danışmadan serbest hareket etmesi mümkünsüz olmuştur. Yaşanan bu olumsuz koşul, yani askerin bu kadar yönetimi elinde tutması Türk Dış Politikasında negatif gösterge olsa da bazı durumlarda askerin karar alıcı gibi görünmesi dış politikada önemli sonuçlar doğurmuştur. Örneğin bu dönemde Türkiye'nin ordu komutanları bölgede düzenli askeri dış politika izlemiş ve ikili güvenlik anlaşmaları yaparak, bu coğrafyada Türkiye'ni düşman devletlere karşı korumayı başarmıştır. Türkiye cumhuriyeti bu dönemde özellikle Ortadoğu coğrafyasında İsrail devleti ile geliştirdiği askeri ilişkiler Türkiye'ni bölgede yalnız kalma durumundan kurtarmış ve Ankara'nın elini düşmana karşı daha kuvvetli kılmıştır. İki ülke arasındaki 1990'lardaki ilişkilere baktığımız zaman Siyonist devletin Ortadoğu bölgesinde 1948 yılındaki kuruluşundan bu yana İsrail ve Türkiye ilişkilerinin "Altın Çağı" bu 10 yıllık dönem olduğunu söylemek daha doğru olacaktır.

3. 2000 ile 2010 Yılları Arasında Türkiye Cumhuriyetinin Çok Boyutlu Dış Politikasında Azerbaycan ve İsrail'in Yeri

2000'lerde Ortadoğu coğrafyasında yaşanan değişimler özellikle Türkiye ve İsrail'de farklı görüşlere sahip partilerin iktidara gelmesi Türkiye ve İsrail ilişkilerinin Altın dönemine de negatif etki etmiştir. Öncelikle İsrail'de Filistinlilere karşı daha radikal tutuma sahip olan Arel Şaron'un hükümetinin iktidara gelmesiyle Filistin-İsrail barış sürecinin sonunu getirmiştir. Bunun yanı sıra Türkiye'de de aynı yıllara tekabül eden İslamcı kesim Adalet ve Kalkınma partisinin iktidara gelmesi ikili ilişkilerin 1990'lar dönemi görmezden gelinmiş ve Türkiye'de "Din" kimliği yeniden su yüzüne

çıkmıştır. Öncelikle 2000'lerin başında İsrail'de iktidara gelen Ariel Şaron hükümeti Filistinliler üzerindeki baskısını artırınca Türkiye'den de Şaron yönetimine karşı tepkiler gelmiş ve İsrail şiddetine karşı Filistinliler el-Aksa İntifadası başlatmışlardır. (Tür, 2009: 23)

İsrail'in özellikle Şaron yönetiminin bölgedeki bu kanlı eylemleri ve askeri baskıları artırması sonucu Ortadoğu Arap devletlerinin tepkisine neden olmuştur. Bölgedeki askeri baskıya karşı tepki veren Ankara yönetimi, İsrail askerlerini bölgedeki düzeni ve siyasi istikrarı bozmaya haklarının olmadığını söyleyerek Şaron'un Filistin katliamına son verilmesini talep etmiştir. Fakat İsrail bölge ülkelerinin taleplerini dikkate almamış ve Filistin'deki askeri operasyonlarına devam etmiştir. Özellikle Filistin'de bu dönemde yaşanan olaylara tepki veren dönemin cumhurbaşkanı Ahmet Necdet Sezer bölgedeki askeri eylemlerinin arttığını ve İsrail kuvvetlerinin aşırı güç kullanmaktan çekinmediğini vurgulamıştır. Cumhurbaşkanı Sezer bölgede İsrail'in Filistinli kardeşlerimize yaptığı bu askeri şiddet tüm İslam dünyasını derinden yaraladığını belirtmiştir. (Balçı,2011: 127) Yine bu dönemde Türkiye'de Ariel Şaron baskısına karşı tepkilerin arttığını görülmüştür. Özellikle ister sivil isterse de politik kesimlerden gelen uyarılar İsrail'i bölgede dizginleyememiş ve Şaron yönetimi Filistin topraklarında askeri eylemlerine devam etmiştir. Askeri operasyonların devam ettiği dönemde Türkiye'ye ziyarete gelen İsrail başbakanı Ariel Şaron Ankara'da başbakan Bülent Ecevit tarafından da kabul edilmiş ve Ecevit Filistin konusunda Şaron'a tepkisini göstermiştir. Türkiye başbakanı Ecevit, İsrail'i bölgede Filistinlilere karşı soykırım yapmakla suçlamış ve Ortadoğu'da barış umudunun kaybı Türkiye ile İsrail ilişkilerini de etkileyeceğini vurgulamıştır. (Tür, 2009: 24) 2002 yılında Türkiye'de iktidara gelen Adalet Kalkınma Partisi (AKP) döneminde Türkiye-İsrail ilişkileri daha farklı bir boyutta gelişmiştir. Önceleri ikili ilişkilerde kısa süreli bir yakınlaşma yaşansa da daha sonraki yıllarda Türkiye-İsrail ilişkilerinde temel sorun Filistin Meselesi AKP döneminde ikili ilişkileri etkilemiştir.

Başbakan Erdoğan iktidarının ilk yıllarında hem İsrail devleti hem de Amerika'daki Yahudi Lobisi ile ikili ilişkilere önem vermiştir. Erdoğan'ın bölgedeki bu dostça tavrını Yahudi Diasporası da beğenmiş ve Amerikan Yahudi Kongresi başkanı Jack Rosen Türkiye'ni Müslüman devletleri içinde en demokratik ülke olduğunu söylemiş ve bu değerlere sahip bir Müslüman devletinin bölgede hem İsrail hem de Yahudi Lobisi ile yakın ilişkisini takdir etmiştir. Bu yakın temas ve dostça tavrından dolayı Amerikan Yahudi Kongresi 2004 yılında başbakan Erdoğan'a "Cesaret Ödülü" nişanını vermiştir. (Uzer, 2011: 151)

Türkiye- İsrail ilişkilerinde Politik yönde yaşanan bu gelişme sonraki dönemlerde devam etmiş, ama bazı zamanlarda ilişkilerde kırılma yaşanmıştır. Örneğin 2004 yılında Şeyh Ahmet Yasin'in ölümü ikili ilişkilerdeki yaşanan gelişmeni kısa süreli dondurmıştır. Başbakan Erdoğan kendinden önceki sefeli olan Ecevit yönetiminde olduğu gibi Filistin sorununda her zaman dikkatli olmuş ve İsrail devletini bölgede bir güvenlik meselesine dönüştürmüştür. Bundan dolayıdır ki Erdoğan 2004 yılında İsrail'in Gazze'deki askeri operasyonlarını ve Hamas lideri Şeyh Ahmet Yasin'e yapılan suikast saldırısını da "Devlet Destekli Terörizm" olarak tanımlaması iki ülke ilişkilerinin gelişiminde kısa süreli siyasi kriz yaşatmıştır. (Balci, 2011: 128)

Türkiye cumhuriyeti Başbakanı Recep Tayip Erdoğan'ın bu açıklaması ve İsrail'i terör devlet gibi tanımlaması Tel-Aviv hükümetinin tepkisine neden olmuştur. İkili ilişkilerde yaşanan bu siyasi kriz çok uzun sürmemiş ve iki devlet arasındaki ilişkiler 2005 yılından sonra yeniden gelişme çağına geçmiştir. Özellikle Tel-Aviv hükümetini küstüren Erdoğan 2005 yılında İsrail'e resmi sefere yollanmış ve iki ülke ilişkilerindeki soğuk rüzgârlar bu ziyarette son bulmuştur. Kalabalık bir heyet ile İsrail'e giden Türkiye başbakanı burada önce İsrail cumhurbaşkanı Moshe Katsav ile görüşmüş ve daha sonra da İsrail başbakanı Ariel Şaron ile bir araya gelmiştir. Türkiye başbakanı Erdoğan İsrail seferinde tam ılımlı siyaset izlemiş ve özellikle bir yıl önce terör devleti olarak tanımladığı İsrail'i şimdi kültürel, askeri ve ekonomi ortağı gibi gördüğünü açıklamıştır. Özellikle başbakan Erdoğan, 30.000 Yahudi'nin zamanında Türkiye'den İsrail'e göç ettiğini ve 100.000 Yahudi'nin de halen Türkiye cumhuriyeti sınırları içinde, Türk vatandaşı olarak yaşadığını vurgulamıştır. Erdoğan'a göre iki ülke arasında var olan bu kültürel varlık ilişkilerin bel kemiğini oluşturmuş ve ikili ilişkileri daha stratejik boyuta taşımada ana etken olduğunu belirtmiştir. (Uzer, 2011: 151)

Türkiye-İsrail ilişkilerinde yaşanan kısa süreli krizler her iki ülke yönetiminde olumsuzluklara neden olmuş ve bunun sonucu olarak da bölge devletleri kendilerine yeni müttefikler aramışlardır. Bu denge politikasının en güzel örneğini 2000'lerde Türkiye ile İran'ın ilişkilerindeki liberal gelişme ve İsrail ile Azerbaycan arasında askeri ve kültürel yakınlığı göstere biliriz. Bildiğimiz gibi İran'da 2000'lerde daha liberal kanadı savunan Muhammed Hatemi'nin iktidara gelmesi ile İran'ın Türkiye için mezhep tehlikesi ortadan kalkmış ve Tahran hükümeti Ankara ile ikili ilişkilere daha işbirlikçi kanattan bakmıştır. İran'ın bölgedeki bu dinsel, mezhep baskısı bitince Türkiye'nin doğudaki tehlikesi bitmiş ve Ankara yönetimi bulunduğu coğrafyada çok boyutlu dış politika izlemiştir. Bölgede yaşanan bu sıcak gelişmeler her iki ülke yönetimini memnun etmiş ve taraflar başta enerji, ekonomi konuları olmakla ortak işbirliğini geliştirmeye gayret göstermişlerdir.

Türkiye ve İran cephesinde yaşanan bu sıcak gelişmeleri yakından takip eden Tel-Aviv yönetimi bölgede düşman gördüğü İran'ı yeniden aktör devlet konumuna yükselmesinden rahatsız olmuş ve İran'ı denge tutmak için İsrail devleti yeni projeler geliştirmiştir. Öncelikle İsrail devleti düşman gördüğü devleti dengede tutmak için, bu ülkeye yakın ve Arap olmayan bir devlet ile işbirliğini geliştirmeye öncelik tanımıştır. Bildiğimiz üzere kurulduğu yıldan günümüze kadar İsrail bulunduğu coğrafyada yalnızlık politikası ile baş başa kalmış ve Arap devletlerinin siyasi baskısından kurtulamamıştır. Bundan dolayıdır ki İsrail her zaman güvenlik konularına önem vermiştir. Tel Aviv yönetimi düşman gördüğü İran'ı dengede tutmak için bölgede en ideal devlet Azerbaycan cumhuriyetini görmüştür. İsrail'in Azerbaycan'a bu kadar önem vermesinin önemli nedenleri vardır.

Öncelikle bu önemin altında yatan en temel husus Kültürel bağlıdır. Bildiğimiz gibi Azerbaycan Güney Kafkasya'da en çok Yahudilerin yerleştiği ülke olmuş ve Azerbaycan yönetimi de bölgede yaşayan Yahudileri hoşgörü ile karşılayan tek devlet olmuştur. İkinci olarak bölgede Azerbaycan'ın da İran ile ilişkileri tarihsel bağlar açısından hep karışık olmuştur. İran devletinin Din "Şii" Mezhebini Entegre ettiği ülkelerden biri de Azerbaycan olmuştur. Bakü yönetimi çoğu zaman İran'ın Din baskısı ile karşı karşıya kalmıştır. Bundan dolayıdır ki İran bölgede tek İsrail için tehlike olmamıştır. Uluslararası ilişkilerde söylenen teori "Düşmanının Düşmanı Benim Dostumdur" ifadesi günümüz İsrail ve Azerbaycan ilişkilerini tam anlamıyla açıklamaktadır. İsrail'in bölgede Azerbaycan'a önemini üçüncü husus İsrail'in Güney Kafkasya bölgesinde anlaşacağı en uygun devlet Azerbaycan cumhuriyetidir. Çünkü Yahudi Lobisi tarihsel olarak Ermenistan Lobisi yaşadığı anlaşmazlıklar iki devlet ilişkilerine de etki etmiştir. Bir diğer ayrıcalık ise İran'ın Güney Kafkasya'daki ortağı Ermenistan devleti olması ve İran ile Ermenistan'ın yakın dostluğu İsrail'i bölgede Ermenistan'dan vazgeçmesine neden olmuştur.

Güney Kafkasya coğrafyasında bir diğer devlet olan Gürcistan'ın İsrail'in denge politikasının dışında tutulma nedeni ise Gürcistan'ın İran'a uzak kalması coğrafi sınırının bulunmaması İsrail'in denge politikasında Gürcistan'ın önemini azaltmıştır. Bu önemli hususlardan dolayıdır ki İsrail'in denge politikasında Azerbaycan'ın önemi bire beş artmıştır. İkili ilişkilerin gelişmesine daha çok önem veren İsrail yönetimi Azerbaycanlı yetkililer ile temaslarını artırmış ve 2000'lerde iki ülke arasında yoğun diplomasi trafiği yaşanmıştır. Özellikle İsrail devleti Azerbaycan ile ikili ilişkilerde kültürel ve enerji konuları dışında hem de askeri ve inşaat alanlarında işbirliği yaparak ikili ilişkileri çok boyutlu hale taşımıştır. İki ülke arasında yaşanan ticari ilişkiler her geçen gün artmış ve özellikle 2000'lerde İsrail devleti, Azerbaycan'ın

dış ticaretinde 10'cu sıradayken, 2005 yılında bu ticaret Partnerliği ilk 5'e inmiştir. Ayrıca bu dönemde Azerbaycan'ın başkenti Bakü'de inşa olunan en büyük hava alanı olan "Haydar Aliyev Uluslararası Havalimanının" inşasını da İsrail firmalar yapmıştır. Bunun dışında bu dönemde Azerbaycan cumhurbaşkanının yurtdışı gezilerini ve İlham Aliyev'in korumacılığını da İsraili görevliler sağlamıştır. (Ülgül, 2016: 102)

İki ülke arasında bu dönemde yaşanan yoğun diplomasi trafiği sonucu 2000'lerde İsrail devlet yetkileri ve Knesset üyeleri birkaç defa Bakü'ye ziyaret etmiş ve Azerbaycanlı yetkililer ile görüşler yapmıştır (Özkan2022b: 239). Azerbaycan ile İsrail yakınlaşması 1991 sonrası başlasa da iki ülke ilişkileri 2000'lerde daha strateji boyuta taşınmış ve 2000'ler Azerbaycan-İsrail ilişkilerinin Altın Dönemi sayılmaktadır. İsrail devleti bölgedeki denge siyasetini başarılı şekilde yürütmüş ve düşmanı olan İran'ı Azerbaycan toprakları üzerinden kontrol altında tutmuştur. İsrail Azerbaycan ilişkilerinde yaşanan olumlu gelişmeden memnun kalan Tel Aviv yönetimi bölgede Türkiye'nin kaybına karşı Azerbaycan'ı kazandığını belirtmiş ve Azerbaycan bölgede İsrail için yeni müttefik konumuna yükselmiştir. Bununla da İsrail'in bölgede İran'a karşı şekillendirdiği çevre stratejisi daha da derinleşmiştir. Özellikle iki ülke arasında yaşanan yakınlaşma 2005 yılından sonra daha da artmıştır. İki ülke arasında en üst temas 2009 yılında yaşanmış ki İsrail cumhurbaşkanı Şimon Peres kalabalık bir heyetle Bakü'ye gelmiştir. Şimon Peres Azerbaycan'a sefere gelen ilk İsrail cumhurbaşkanı olarak da tarihe geçmiştir. Peres'in Bakü ziyareti çok verimli geçmiş ve Peres Bakü'de cumhurbaşkanı İlham Aliyev ile görüşerek, Azerbaycan yönetiminin Dağ Yahudilerine karşı gösterdiği hoşgörü ve saygıdan memnun olduğunu açıklamıştır. İsrail cumhurbaşkanı Bakü'deki basın konuşmasında Azerbaycan'ı kendine güvenli devlet konumunda görmüş ve Bakü yönetimini Yahudilere karşı çok hoşgörülü olduğunu vurgulamıştır. (Çankara, vd., 2022: 6) İsrail cumhurbaşkanının Azerbaycan seferine karşı tepki gösteren Müslüman devletlerin başında her zamanki gibi İran İslam cumhuriyeti gelmiştir. Dönemin İran cumhurbaşkanı Mahmud Ahemdinejad Siyonist bir devlet başkanın Müslüman toprağında işi yok, bu sefer hemen iptal edilmeli açıklamasında bulunmuştur. Fakat Azerbaycan cumhurbaşkanı İlham Aliyev Azerbaycan'ın hiçbir ülkeden tavsiye alma niyetinin olmadığını ve bu konu Azerbaycan'ın iç meselesi olduğundan, üçüncü ülkenin bu işlere karışma yetkisinin olmadığını söyleyerek, İran yönetimini sert şekilde uyarmıştır. (İsmayilov, 2013: 6)

Türkiye ile İsrail arasında yaşanan zaman zaman siyasi krizler İsrail'i bölgede başka bir kanala yani Azerbaycan cephesine yöneltmiş ve Tel Aviv yönetimi Azerbaycan üzerinden düşmanı İran'ı dengede tutmayı başarmıştır.

Fakat İsrail bölgede Türkiye gibi önemli bir aktörü kaybettiğini anlamış ve zaman zaman ister Azerbaycan cumhuriyeti üzerinden olsun isterse de Yahudi Lobisi aracılığıyla ABD üzerinden Türkiye ile ilişkileri düzeltmeye umutlu olduğunu vurgulamıştır. Çünkü Türkiye cumhuriyeti bölgede vazgeçilmez bir aktör ve bölgesel güç olduğundan İsrail devleti Türkiye gibi bir müttefiki ve dış pazarı kaybetmemek istemektedir. Fakat 2005 yılından sonra yaşanan gelişmeler özellikle Türkiye'nin Hamas'a olan yakınlığının artması ve 2006 yılında Hamas'ın sürgünde olan liderlerinden Halid Meşal'ın Türkiye'ye ziyareti ister İsrail devletini isterse de Amerikan Kongresindeki Yahudi Lobisini ciddi rahatsız etmiş ve Meşal'ın ziyareti bölgede Türkiye ile İsrail'in yakınlaşmasını körüklemiştir. (Uzer, 2011: 151)

Hamas liderinin Türkiye seferi ve bu ziyaret sonrası Türkiye'ye artan baskılar özellikle Amerikan Kongresi aracılığı yapılan siyasi baskı ister Ankara yönetimini isterse de Türk kamuoyunun işini zorlaştırmıştır (Özkan, 2022a: 99). Halid Meşal ziyareti Türkiye İsrail dostluğuna zarar vereceğini savunan Tel-Aviv yönetimi Ankara hükümetini ikili ilişkilerde daha dikkatli olmasını istemiştir. Hamas liderinin Ankara ziyaretinin tartışması büyürken Türkiye Dışişleri Bakanlığı bu ziyaret konusunda açıklama yaparak "Hamas'ı Dışişleri Bakanlığının davet etmediğini ve Meşal'ın başka kanallar üzerinden Türkiye'ye geldiğini vurgulamıştır. Dışişleri bakanlığı açıklamasından sonra Türkiye Kara Kuvvetleri Komutanı Orgeneral Yaşar Büyükanıt Meşal'ın ziyareti konusunda basın açıklaması yapmıştır. Büyükanıt "Siyasi konularda konuşmak istemem, ama Hamas bir terör örgütü olduğunu da kabul ediyorum" ifadesini kullanmıştır. Bunun yanı sıra yine bu ziyareti eleştirenlerden biri de eski cumhurbaşkanı Süleyman Demirel olmuştur. Demirel, Hamas liderinin Ankara ziyaretini sert eleştirerek "Henüz Terör elbisesini çıkarmamış bir insanı neden Ankara'ya davet ediyorsunuz" ifadesini kullanarak mevcut hükümeti eleştirmiştir. Bunun yanı sıra Meşal ziyaretinden bir yıl sonra İsrail'e resmi sefere giden dönemin cumhurbaşkanı Ahmet Necdet Sezer, İsrail devlet yetkilileri ile görüşünde "Hamas liderini Ankara'ya devlet değil bir siyasi parti davet etti" ifadesini kullanmıştır. (Balcı, 2011: 130)

İki ülke arasında yaşanan Hamas krizi daha sonraki yıllarda da devam etmiş ve özellikle Meşal ziyaretinden sonra Ankara ile Tel-Aviv diplomasisi duraklama dönemine girmiştir. Bunun asıl nedeni İsrail'in Filistin üzerinde artan askeri baskısı olmuş ki, bunun sonucu olarak da Türkiye kamuoyunda İsrail nefreti artmıştır. Özellikle bu dönemde Siyonist devlete karşı eleştiriler tek devlet Erkanlarından değil, sivil topluluklardan da İsrail'e karşı nefret dalgası artmıştır. Türkiye'nin bu devlet ve sivil yönetim uyarılarını dikkate almayan İsrail hükümeti 2008 yılının son günlerinde Filistin topraklarında

yeni askeri operasyon başlatmıştır. İsrail'in Gazze'de 27 Aralık 2008'de başlattığı "Dökme Kurşun Operasyonu" Türkiye ve İsrail ilişkilerindeki son umut dileğini de yok etmiştir. Özellikle İsrail'in bu askeri operasyonu sonuncu Türkiye ile İsrail ilişkileri artık büyük bir bunalım dönemine girmiş ve bu bunalım sonraki yıllarda ilişkileri daha da aşağı çekmiştir (Özkan, 2019: 1739). Dökme kurşun ile yavaşlayan İsrail-Türkiye diplomasisi, bir ay sonra "One Minute" olayı ile daha da derinleşmiş ve ikili ilişkileri tamamen koparan olay ise 2010 yılında yaşanan "Mavi Marmara" eylemi olmuştur ki bu da Türkiye ve İsrail ilişkilerinin askeri düzeye inmesine neden olmuştur.

4. Davos Ekonomi Formu ve Mavi Marmara Olayı

İki ülke arasında yaşanan kısa dönemli siyasi krizler 2008 yılı 27 Aralık tarihinde zirve yapmış ve bu tarihten sonra İsrail ile Türkiye'nin yıldızları bir türlü barışmamıştır. Öncelikle İsrail'in 27 Aralık tarihinde Gazze'de başlattığı "Dökme Kurşun Operasyonu" ikili ilişkilere büyük darbe indirmiştir. İsrail'in bölgedeki bu askeri eylemine ilk tepki veren Müslüman ülkelerin başında Türkiye gelmiş ve başbakan Erdoğan taraflar arasında ateşkesin sağlanmasını ve Filistin tarafı ile uzlaşmanı önermiştir. Fakat İsrail bölgede eyleme devam ettiğinden Erdoğan, İsrail'in bu davranışının Türkiye'ye de saygısızlık gibi değerlendirmiş ve iki ülke arasındaki ilişkilere güvenin kalmadığını vurgulamıştır. (Tür, 2009: 27)

İkili ilişkilere büyük darbe indiren İsrail'in Gazze'deki askeri operasyonu sonucu devletlerarasında yaşanan siyasi krizin boyutu artmış ve ilişkileri alt düzeye indirmiştir. Özellikle 2008 yılının son üç günü şiddetli geçmiş ve Gazze askeri operasyonu sonucu Filistin açık can pazarına dönüşmüştür. Bu operasyonla İsrail işkencesinden kurtulan Filistinliler komşu ülkelere sığınmıştır. İsrail'in Gazze ablukası devam ettiği esnada İsrail'de iktidara gelen Netanyahu hükümeti daha radikal tutum sergileyerek Ankara hükümetini kendine küstürmüştür. Özellikle Türkiye yönetimi açıklamasında İsrail'in Dökme Kurşun Operasyonu bölgede gelişen barış umutlarını yok ettiğini ve Ankara ile Tel-Aviv ilişkilerine de zarar verdiğini belirterek, İsrail'i bölge ülkelerine saygılı olmaya davet etmiştir. (Kaya, 2010: 109) Türkiye'nin İsrail kızgınlığının başka bir nedeni ise daha İsrail Gazze'de askeri operasyona başlamadan yaklaşık beş gün önce 22 Aralık tarihinde Ankara'ya resmi sefere gelen İsrail başbakanı Ehud Olmert Türk yetkililerine Dökme Kurşun Operasyonundan söz etmemiş ve bu planı gizli tutmuştur (Özkan ve Özer, 2023: 189). Özellikle Türk yetkililer HAMAS ve Gazze ile ilgili konuları açınca İsrail başbakanı konuyu hemen değiştirdiğini ve Türkiye'nin Gazze yardımlarının kesilmeyeceği sözünü vermiş ve bu konu hakkında daha fazla konuşmaktan kaçınmıştır. Bu açıklama sonrası Ankara hükümeti rahatlamış,

ama kısa süre sonra İsrail bölgede başlattığı askeri operasyon Türkiye'ni kızdırmış ve başbakan Erdoğan İsrail'in bu harekâtını Ankara hükümetinin arabuluculuk ve iyi niyetine büyük saygısızlık olarak yorumlamıştır. Başbakan Erdoğan İsrail'i bölgede saldırgan devlet gibi tanımlamış ve İsrail askerleri, Filistinleri Gazze'de açık hava hapisanesine mahkûm ettiğini belirtmiştir. (Tür, 2009: 27)

Siyonist devletin Dökme Kurşun Operasyonu sonucu Türkiye ve İsrail ilişkilerinin ana gündem maddesi “Filistin Sorunu” yeniden ön plana çıkmıştır. Fakat taraflar bölgede uzlaşmacı tutum yerine daha radikal tavır sergileyerek ikili ilişkileri gelişmesine büyük engeller çıkarmışlardır. Özellikle İsrail'in Gazze Operasyonundan iki ay sonra her iki ülkenin hükümet başkanı İsveç'in Davos kentinde düzenlenen “Davos Ekonomi Zirvesine” katılmış ve buradan yaşanan olaylar iki ülke tarihine “One Minute Krizi” olarak yazılmıştır. Davos'ta düzenlenen ekonomi zirvesinde başbakan Erdoğan, İsrail devlet başkanını sert eleştirmesi ilişkilerde yaşanan soğukluğu daha da artmış ve Davos Krizinden sonra yaşanan “Alçak Koltuk Krizi” iki ülke ilişkilerinde yumuşama olmadığını açıkça göstermiştir. (Akgün, vd., 2014: 4)

2009 yılın Ocak ayında Davos'ta dünya liderleri bir araya gelmişlerdir. Bu ekonomi forumda Ortadoğu sorunu özellikle İsrail'in bölgede başlattığı “Dökme Kurşun Operasyonu” konuşulmuştur. Gazze'de Barış Modeli başlıklı panelde bir araya gelen Türkiye başbakanı Erdoğan ile İsrail Cumhurbaşkanı Simon Peres arasında gergin diplomasi trafiği yaşanmıştır. Öncelikle başbakan Erdoğan, İsrail cumhurbaşkanına Filistin topraklarında ölçsüz askeri güç kullandığını söylemiş, ama Peres bunu kabul etmeyerek, Gazze'de yaşananlarda İsrail değil, Hamas'ın suçlu olduğunu vurgulamıştır. İsrail cumhurbaşkanı, başbakan Erdoğan'a peki siz bölgede roketler altında kalsaydınız, sizin tavrınız nasıl olurdu? Sorusunu sormuş ve kendi kanaatince İsrail'in bu askeri operasyonda haklı olduğunu savunmuştur. Cumhurbaşkanı Peres Hamas'ın çok tehlikeli bir terör örgütü olduğunu ve bölgedeki insani yardımları engellediğini söylemiştir. Bunun yanı sıra Ortadoğu'daki barış umutlarını İsrail değil, Hamas'ın baltaladığını vurgulamıştır. İsrail cumhurbaşkanının savunduğu bu ezilme tezi başbakan Erdoğan tarafından kabul edilmemiş ve panel Moderatörü Ignatius'da Erdoğan'a söz vermek istememiştir. Fakat Erdoğan yüzünü Peres'e dönerek şu ifadeleri kullanmıştır. *“Sesin çok yüksek çıkıyor. Benden yaşlısın biliyorum ki sesinin benden çok yüksek çıkması bir suçluluk psikolojisinin gereğidir. Benim sesim bu kadar çok çok yüksek çıkmayacak. Bunu böyle bilesin. Öldürmeye gelince siz öldürmeyi çok iyi bilirsiniz. Plajlardaki çocukları nasıl öldürdüğünüzü, nasıl vurduğumuzu çok iyi biliyorum”* demiş ve Davos Zirve Ekonomi Formunu terk etmiştir. (Tür, 2009: 28)

Başbakan Erdoğan'ın Filistin sorununda bu kadar sert çıkışı ve Peres'i çocukça azarlaması tek İsrail ve Türkiye kamuoyunda şok etkisi yaratmamış, tüm dünyada Davos'taki olanlar, özellikle Erdoğan- Peres tartışması konuşulmuştur (İnaç, 2023: 239). Yaşanan bu skandal olaydan sonra her kesin akılında tek soru, bu olaydan sonra Türkiye-İsrail ilişkileri nasıl gelişecek? Zaten ikili ilişkilerin en zor zamanlarını yaşayan İsrail ve Türkiye bu krizden sonra ilişkiler daha çıkmaza girmiştir. İkili ilişkilerde yumuşama veya normalleşme çağının bittiği ve Ortadoğu'da Türkiye İsrail ilişkileri en alt düzeye inmiştir. Zaten iki devlet arasında yaşanan bu karmaşık olaylar sadece Davos ile bitmemiş bundan sonra iki devlet arasında siyasi krizlerin devamı gelmiştir.

2009 yılında Davos'ta yaşanan olaylardan bir ay sonra İsrail Kara Kuvvetleri Komutanı Avi Mizrahi Şubat ayında basın önünde One Minute krizini değerlendirmiş ve İsrail komutanı, Türkiye başbakanı Erdoğan'a hakaret ederek "*Erdoğan Önce Aynaya Baksın*" ifadesini kullanmıştır. İsrail komutanın bu nezaket dışındaki tavrına karşılık Türkiye genelkurmay başkanlığı internet sitesinde yaptığı açıklama da Mizrahi'nin sözlerini, "*Talihsiz ve Kabul Edilmez*" bir ifade olduğunu belirtmiş ve İsrail yönetimini daha saygılı olmaya davet etmiştir. (Balci, 2011: 131)

One Minute olayından bir yıl sonra Türkiye ile İsrail arasında "Alçak Koltuk Krizi" yaşanmıştır. Bu krizin çıkma nedeni bir TV dizisi olmuştur. Bildiğimiz üzere bu dönemde Türkiye'de yayınlanan "Kurtlar Vadisi" isimli bir Türk dizisinde, Mossad ajanlarını çocuk istismarcısı ve çocuk kaçakçısı gibi gösterilmesine İsrail'in tepkisi sert olmuştur. Dönemin İsrail Dışişleri Bakan Yardımcısı Danny Ayalon 2010 yılın Ocak ayında Türkiye'nin Tel-Aviv büyükelçisi olan Oğuz Çelikkol'u İsrail Dışişleri Bakanlığı binasına çağırılmış ve burada İsrail basın mensupları önünde Ayalon kendisi yüksek, Türk diplomatı alçak koltukta oturarak Türkiye yönetimine nezaketsiz ve saygısız yönde bir mesaj vermiştir. (Uzer, 2011: 156)

Çelikkol krizinden sonra daha da gerginleşen Türkiye İsrail ilişkileri 2010 yılın Mayıs ayında daha büyük darbe almış ki bu olay iki devlet arasındaki ilişkileri askeri düzeyi indirmiştir.

2010 yılın 31 Mayıs tarihinde İnsan Hak ve Hürriyetleri İnsanı Yardım Vakfının (İHH) organize ettiği Türk gemisi, insani yardım taşıma amacıyla Gazze'ye ulaşmak için yola çıkmış, ama İsrail askerleri uluslararası sularda Türk gemisine yaptıkları müdahale sonucu dokuz Türk, bir Amerikan vatandaşı hayatını kaybetmiştir. Yaşanan bu skandal olay sonucu Ankara hükümeti ilk olarak Türk hava sahasını İsrail askeri uçakları için kapatmış ve tarihe "Mavi Marmara" olayı olarak yazılan bu taciz olayını BM'nin İnsan Hakları

Komisyonuna taşmıştır. Toplanan komisyon üyeleri Mavi Marmara olayı için “Palmer Raporu” hazırlamış ve bu rapor BM Genel sekreteri imzasından sonra 2 Eylül 2011 tarihinde resmi olarak yayınlanmıştır. Yayınlanan raporda, *“İsrail’in insani yardım taşıyan gemiye askeri güç kullanmasını kabul edilmez olduğunu vurgulamış, ama İsrail’in Gazze ablukasını meşru olduğunu savunmuştur”*. Raporun İsrail devleti lehine olması Tel Aviv hükümetini memnun etmiştir. (Sarıaslan, 2019: 1076)

Ankara yönetimi ise BM’nin yayınladığı rapordan memnun kalmamış ve rapor yayınlanmasından kısa süre sonra Türkiye hükümeti İsrail büyükelçisi olan Oğuz Çelikkol’u geri çağırılmış ve ikili ilişkileri ikinci kâtip seviyesine indirmiştir. Türkiye bununla yetinmeyip ve Mavi Marmara olayını değerlendiren dönemin Türkiye Dışişleri Bakanı Ahmet Davutoğlu, *“Mavi Marmara’rı Türkiye’nin 11 Eylül’ü”* olarak nitelendirmiştir. (Akgün, 2014: 5)

Yaşanan bu skandal olay sonucu Ankara yönetimi İsrail devletine karşı kızgınlığını her zaman dile getirmiş ve Türkiye katıldığı konferanslarda İsrail’i saldırgan devlet gibi tanımlayarak ikili ilişkilerde daha sert tutum sergilemiştir. Türkiye hatta Mavi Marmara olayından sonra İsrail ile sadece siyasi kriz yaşamamış bunun yanı sıra ikili ilişkilerde ekonomi ve askeri faktörler de zarar görmüştür. Türkiye cumhuriyeti, İsrail’i bölgede saldırgan ve aşırı güç kullanan Ortadoğu’da askeri eylemlere üstünlük veren devlet gibi tanımlamış ve Tel-Aviv hükümetini komşularına saygısız, nezaketsiz bir devlet olduğunu vurgulamıştır.

Ankara yönetimi Mavi Marmara olayından sonra ikili ilişkilerin yumuşama ve normalleşme çağına girmesi için İsrail devletinin önüne üç önemli şart sunmuştur. Türkiye’nin Mavi Marmara sonrası İsrail devletinden ilk beklentisi 31 Mayıs 2010 yılında yaşanan olaydan dolayı Tel Aviv’in Ankara’dan özür dilemesi, ikinci olarak Mavi Marmara saldırısı zamanı ölen vatandaşların ailelerine tazminat ödenmesi ve son olarak da İsrail’in Gazze ablukasını kaldırması olmuştur. (Sarıaslan, 2019: 1077)

Türkiye’nin bölgedeki İsrail’e karşı uyarları ve beklentileri ne yazık işe yaramamış ve Tel Aviv yönetimi Filistinliler üzerinde askeri baskısını devam ettirmiştir. Özellikle Tel Aviv hükümeti Ankara hükümeti ikili ilişkilerde kopma noktası yaşadığı son olayda Ortadoğu coğrafyanın düzeni değişmiş ve bu olaylardan sonra bölgede yeni sorun olan “Arap Baharı” devrimin yaşanması ile jeopolitik dengeler ve bölge istikrarı alt üst olmuştur (İnaç, 2022: 219). Bölgenin lider devleti konumunda olan Türkiye cumhuriyeti sınır komşularında yaşanan iktidar değişimlerini yakından takip ederek, yaşanan devriminin kendi devleti ve yönetimine sıçramaması için bölgedeki dış unsurlara karşı ihtiyatlı politika izlemiştir.

Ortadoğu’da bu yıllarda yaşanan olaylara genel olarak bakarsak, zaten kanlı ve sürekli kargaşa olan topraklar 2008 yılın son günlerinde daha da karışmıştır. Bölgede İsrail’in aşırı güç kullanımı ve Filistin işkencesi bölge ülkelerinin sert tepkisine neden olmuştur. İsrail’in bölgesel askeri operasyonlarına karşı çıkan devletlerden biri de Türkiye olmuştur. Türkiye cumhuriyeti her zaman olduğu gibi ikili ilişkilerde Filistin meselesini ön planda tutmuştur. Yaşanan bölgesel karışıklık ve İsrail’in hiçbir devlet uyarısını dikkate almadan bölgede askeri eylemlerini devam ettirmesi Ankara’nın tepkisine neden olmuş ve Türkiye ister ulusal isterse de uluslararası kanallar aracılığı ile İsrail’i uyarmıştır. Tel Aviv yönetimi yine hiçbir uyarılarını dikkate almadığından Türkiye cumhuriyeti, İsrail’in bölgede tüm devletlere karşı güven ve saygısını kaybettiğini belirtmiştir. İki ülke arasında yaşanan bu siyasi krizler 2009 One Minute ve 2010 Mavi Marmara olayı ile zirve yapmış ve yaşanan bu skandal eylemler sonucu ikili ilişkiler en alt düzey seviyesine inmiştir.

5. Türkiye ile İsrail Arasında Siyasi Krizin Son Bulması ve Normalleşme Dönemine Geçişin Sağlanması

İsrail’in Dökme Kurşun operasyonu ile bozulan Türkiye-İsrail ilişkileri 2009 yılı Davos’ta daha da gerilmiş ve 2010 yılında yaşanan Mavi Marmara saldırısı sonucu iki ilişkiler tarihin en zor döneminden geçmiştir. Özellikle İsrail devletinin 2008 yılında askeri operasyonu tek Filistin’e saldırı ile yeterli kalmamış (İnaç, 2021b: 79) ve Gazze kentini ablukaya alarak buradaki insanlara yardım gönderen başka devletlerin insani filolarını taciz etmesi sonucu Ortadoğu coğrafyasında İsrail’in itibarı daha da düşmüştür. İsrail devleti bu abluka yöntemi ile bölgedeki Hamas terör örgütünü Ortadoğu’dan ya da mümkünse dünyadan temizleyeceğini amaçlamıştır. Bundan dolayıdır ki Tel Aviv yönetimi Gazze ablukasını kendine haklı sanarak bölgeye başka aktörlerin karışmasına izin vermemiştir. İsrail’in Gazze ablukasını ve askeri barikatları yıkmaya çalışan ülkelerin başında Türkiye cumhuriyeti gelmiştir. Fakat Türkiye yönetimi bu çabaları ilk olarak sivil ve diplomasi yolu ile çözüme kavuşturmayı rehber edinmiş, ama sonuç Türkiye’nin planladığı gibi gitmemiştir. Öncelikle Türkiye’nin insani yardım filosu Gazze’ye ulaşmak üzere Türkiye’den uğurlanmış, ama 31 Mayıs 2010’da İsrail askerleri uluslararası sularda bu gemiyi taciz ederek birçok Türk vatandaşını öldürmüş ve gemideki insani yardıma el koyduğunu açıklamıştır. Tarihe Mavi Marmara saldırısı gibi yazılan bu olaydan sonra iki ülke arasında ilişkiler ikinci kâtip düzeyine inmiş (İnaç, 2021a: 249) ve Ankara hükümeti bundan sonra Tel Aviv hükümeti ile ilişkilerini ikinci kâtip aracılığı sürdürüleceğini açıklamıştır. İki ülke arasındaki 2010 olayın da asıl aktör asker olsa da tüm suçları askeri personelin üzerine yıkmak doğru olmaz. Çünkü bu dönemde her iki tarafta

radikal tutumda olan siyasetçiler Türkiye-İsrail ilişkilerini baltalamaya özen göstermiş ve taraflar arasındaki ilişkilerde yumuşama, normalleşme çağının başlamasına izin vermemişlerdir. Özellikle İsrail'de 2009 yılında yeniden iktidara gelen Likud partisi ve Netanyahu hükümeti Türkiye ilişkilerine daha radikal bakmış ve Ankara'nın uyarılarını İsrail yönetimi görmezden gelmiştir. Fakat bölgede Arap Baharı gibi devrim hareketleri, önceden devam eden ve halen bölgede varlığını sürdüren, PKK ve Hizbullah gibi terör örgütlerinin yeniden aktifleşeceği endişesi ile Ankara ve Tel Aviv yönetimi ikili ilişkilerdeki radikal tutumlar yerine yeniden çıkar politikasına öncülük tanımışlardır.

Türkiye yönetimi Mavi Marmara olayı sonucu İsrail devletinin önüne sürdürdüğü üç koşuldan biri olan İsrail devletinin özür dilemesi şartı, bu olayının yaşanmasından üç yıl sonra 2013 yılında gerçekleşmiştir. Dönemin ABD başkanı Barack Obama'nın baskısı ile İsrail başbakanı Netanyahu, 2013 yılın Mart ayında Türkiye devletinin başbakanı Erdoğan'dan Mavi Marmara'da yaşananlardan dolayı özür dilemiştir. (Ülgül,2016: 100)

Bu dönemde Türkiye'de İsrail'e karşı nefret eylemi daha ön plana çıktığından iki ülke ilişkilerinde yaşanan soğukluk kolay kolay bitmemiş ve bazen karşıt söylemler devam etmiştir. Fakat her iki ülke de yaşanan bölgesel gelişmelerden dolayı ilişkileri yeniden canlandırmanın ve normalleşmenin zamanın geldiğini anladığından her iki devlet yönetimi de bir birine karşılıklı tavizler vermiştir. Özellikle İsrail'in Türkiye'den özür dilemesi ve Türkiye'nin de bölgede bazı İsrail eylemlerini görmezden gelmesi sonucunda iki devlet ilişkilerinde yumuşama döneminin başlamasını göstermiştir. Yaşanan bu olumlu gelişmeler sonucunda iki ülke arasındaki ilişkiler yeniden yükselme çağına geçmiş ve özellikle ekonomi, ticari ilişkilerinde yükselme daha ön plana çıkmıştır. Öncelikle Mavi Marmara olayı sonrası Türkiye ve İsrail'in ticari ilişkilerini değerlendiren dönemin Ekonomi Bakanı Nihat Zeybekçi, *"İsrail'e mal satarken İsrail hükümetine değil, İsrail'de a, b firmaları ile ticaret yapıyoruz"* ifadesini kullanmıştır. (Sarıaslan, 2019: 1083) Bu açıklamadan görülmektedir ki iki ülke ilişkilerinde özel sektör ve özel yatırımları daha ön plana çıkmış ve her iki devlette bu ticari ilişkilerin gelişmesine önem vermiştir.

İki ülkenin askeri ilişkilerinde etkili olan soğuk rüzgârlar 2010 yılın son aylarından sonra yavaş yavaş yumuşama göstermiş, ama bu dönemde İsrail Savunma Bakanı Ehud Barak'ın Türkiye Milli İstihbarat Teşkilatı müsteşarı Hakan Fidan'a karşı asılsız iddiaları ikili askeri ilişkilerde yaşanan yumuşama çağını yeniden germiştir. Barak özellikle Fidan'ı İran dostu ve İran'a askeri bilgiler verebilecek bir ajan olarak tanımlamış ve Türkiye yönetimi, İsrail

devleti ile ilişkilerde olumlu gelişme istiyorsa bu türlü eylemlerden uzak kalmasını talep etmiştir. (Uzer, 2011: 160)

İsrail Savunma Bakanı hangi kaynağa göre Hakan Fidan hakkında bu ifadeleri kullanmasını kestirmek çok zordur. Ancak gerçek şudur ki İsrail’de halen Türkiye yönetimine karşı bu asılsız iddialar ve yönetime müdahile teşebbüsleri İsrail ile Türkiye ilişkilerinde beklenen o yükselmeni erteleyecektir. İki devlet arasında bu asılsız bilgilere dayanan güven sorunu sonucu ilişkilerde yeni bir askeri gerilim 2014 yılında yaşanmıştır. İsrail devleti 2014 yılın Temmuz ayında Filistin topraklarında “Koruyucu Hat Operasyonu” başlatmıştır. Bu askeri tatbikatlara kaşı çıkan Ankara hükümeti bölgede yeniden İsrail devletini uyarmıştır. Fakat İsrail yönetimi bu uyarıları dikkate almamış ve bölgedeki askeri eylemlerine devam etmiştir. Özellikle 2014 yılın sonlarında İsrail askerlerinin Mescid-i Aksa’ya girişi Türkiye cumhuriyetinin sert tepkisine neden olmuş ve iki devlet arasında yeniden kısa dönemlik siyasi kriz yaşanmıştır. (Sarıaslan, 2019: 1084)

Türkiye yönetimi iki ilişkilerde her zaman Filistin meselesini ön planda tuttuğundan İsrail’in bölgedeki her türlü askeri eylemlerine karşı çıkarak bu topraklarda Filistinlilerin haklarını savunmuştur. Özellikle 2010 yılından sonra hem ulusal hem de uluslararası alanda saygınlığını kazanan AKP ve Erdoğan yönetimi bölge çıkarlarında kimseye taviz vermemiş, gerekirse bu topraklarda Batının bölgesel girişimlerini bile bozmuştur. Türkiye’nin bölgedeki çıkar politikasında kararlı olmasının temel nedeni Türkiye cumhuriyetinin artık o eski Türkiye değil, Türkiye artık hem bölgesinde hem de dünyada sözü geçen devlet konumundadır. Yani bölgede artık Batı’nın mesajlarını Doğu’ya, Doğu’nun da mesajlarını Batı’ya taşıyan ve yeri geldiğinde kendi görüşlerini bile hem Doğu’ya hem de Batı’ya kabul ettiren bir bölgesel güç olan Türkiye cumhuriyeti vardır. (Oğuzlu, 2009: 20) Türkiye’nin Ortadoğu bölgesinde önemli aktöre dönüşmesi hem İsrail devletinin hem de ABD’deki Yahudi Lobisinin her zaman dikkatinde olmuştur. İki devlet ilişkilerinde yaşanan gelişmeler sonucu Türkiye cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan 14 Aralıkta Türkmenistan’a yaptığı sefer esnasında uçakta gazetecilerin sorularını cevaplamıştır. Gazetecilerden biri cumhurbaşkanı Erdoğan’a İsrail Türkiye İlişkilerinde yeni gelişmeler yaşanacak mı? Sorusuna Türkiye cumhurbaşkanı Erdoğan şu açıklamayı yapmıştır. *“Türkiye ve İsrail ilişkilerinin normalleşmesi tek iki devlet için değil bütün bölge için faydalı olduğunu düşünüyorum ve bu ikili ilişkilerin gelişmesinde İsrail devleti daha hassas tutum sergileyerek, Türkiye cumhuriyetinin ilişkilerde normalleşme koşulu için öne sürdüğü şartları yapacağına umut ediyorum”* ifadesini kullanmıştır. (Pulat, 2015: 133)

Özellikle 2010 yılında yaşanan Skandal olaydan sonra her iki devlet ilişkilerin normalleşmesi için yoğun çaba harcamış ve bu diplomatik gayret altı yıl sonra 2016 yılında başarılı şekilde sonlanmıştır. Her iki ülke 2016 yılında karşılıklı Normalleşme antlaşması imzalanmış ve bu anlaşma ile iki devlet ilişkilerinde yaşanan siyasi bunalım son bulmuş ve aynı yılın 15 Kasımında devletler yeniden karşılıklı büyükelçiliklerini açmışlardır. Bu karşılıklı anlaşma ile iki ülke arasında yeniden ekonomi, askeri ve ticari ilişkilerin gelişmesi ön görülmüştür. Özellikle anlaşmadan hemen sonra İsrail devleti, Mavi Marmara saldırısı sonucu hayatını kaybeden Türk Vatandaşlarının ailelerine 20 milyon dolar tazminat ödemiş ve Türkiye'nin normalleşme için öne sürdüğü tazminat koşulu da yerine getirilmiştir. (Sarıaslan, 2019: 1092)

İki ülke arasında yaşanan bu olumlu gelişmeler hem devlet yönetimi hem de özel sektörler tarafından büyük memnuniyetle karşılanmıştır. Özellikle 2016 yılında imzalanan ilişkilerde normalleşme anlaşması ile her iki ülkenin özel sektöründe karşılıklı yatırımlar ön plana çıkmıştır.

Bu dönemde yapılan karşılıklı yatırımlara bakarsak, ilk olarak Türk firması olan Koç Holding ve Zorlu Grup daha çok öne çıktığını görmekteyiz. Özellikle Koç Holding İsrail teknoloji kullanımında ismini duyuran holding olmuş ve Zorlu Grup ise İsrail'de en büyük Türk yatırım firması olarak tarihe geçmiştir. Bunun yanı sıra Türkiye'ye en çok yatırım yapan İsrail şirketleri Netafim ve Omrat Jeotermal firmaları olmuş ki, bunlar da Türkiye'nin iç pazarında büyük hissedar olmuşlardır. (Sarıaslan, 2019: 1094)

İki ülke arasında imzalanan 2016 normalleşme anlaşması ile ilişkilerde yumuşama çağı daha sonraki yıllarda da devam etmiştir. Özellikle cumhurbaşkanı Erdoğan 2020 yılında bizzat kendisi İsrail ile ilişkileri geliştirme niyetinde olduğunu açıklamış ve Erdoğan'ın bu barış mesajı hem Yahudi Lobisi hem de İsrail devleti tarafından olumlu karşılanmıştır. Cumhurbaşkanı Erdoğan, *"İki ülke arasında istihbarat temaslarının devam ettiğini belirtmiş ve en tepe de olan bazı kişilerle bir takım sorunlar yaşıyoruz. Yoksa gönül ister ki bizim de Ortadoğu coğrafyasında İsrail ile çok iyi ilişkilerimiz olsun ve bu ilişkileri daha strateji boyutlarına taşıyalım"* ifadesini kullanmıştır. (Yesevi, 2021: 1) Cumhurbaşkanı Erdoğan'ın bu açıklamasından sonra devlet yetkileri ilişkilerin gelişmesine daha olumlu bakmış ve iki ülke arasında karşılıklı ziyaretlerin sayısı artırılmıştır. Özellikle İsrail ile Türkiye arasında ilişkilerde yeniden dostluğun başlamasında dış faktörlerin de büyük önemi olmuştur. Bu dış ülkelerden en önemlisi Türkiye'nin kardeş, İsrail'in ise strateji ortağı gördüğü Azerbaycan cumhuriyeti olmuştur.

Azerbaycan cumhurbaşkanının sözcüsü Hikmet Hacıyev CNN Türk yayına katılarak Doğu Akdeniz'de yaşanan olayları değerlendirmiş ve Azerbaycan

cumhuriyetinin Türkiye ile İsrail ilişkilerinin gelişiminde katkılar yapacağı ve arabulucu Misyonu üstene bileceği mesajını vermiştir. Kardeş devlet olan Azerbaycan cumhuriyetinin bu misyoner görevi başarılı olmuş ve Türkiye ile İsrail'in diplomasi trafiğinde yoğunluk yaşanmıştır. Özellikle bu yoğun diplomasi trafiği sonucu Türkiye cumhurbaşkanı Recep Tayip Erdoğan 2022 yılında İsrail cumhurbaşkanı Isaac Herzog'u Türkiye'ye davet etmiştir. Bu teklifi olumlu karşılayan Herzog 14 yıllık aradan sonra 2022 yılın 9 Martında Ankara'ya resmi sefere gelen ilk İsrail cumhurbaşkanı olmuştur.

İki devlet arasında yaşanan bu olumlu gelişmeler hem ulusal kamuoyu hem de uluslararası kamuoyu tarafından memnuniyetle karşılanmıştır. Özellikle İsrail cumhurbaşkanının Ankara seferi sonrası gelişen olumlu ilişkiler karşılıklı yatırımları da ön plana çıkarmış ve her iki ülkede hissedar olan özel şirketler karşılıklı yeni yatırımlara teşvik edilmiştir (İnaç, 2018: 309). 2014 yılında İsrail'de faaliyete başlayan ve Türk Firması Zorlu Gruba ait Dorad Doğalgaz Santrali bu yaşanan uyumlu gelişmeler sonucu üretimini daha da artmıştır. (Yesevi, 2021: 2) 2010 Mavi Marmara olayından sonra iki ülke ilişkilerinin gelişiminde zirve yaptığı tarih ise 2023 yılın Şubat ayı olmuştur (İnaç, 2020: 519). Bildiğimiz üzere 2023 yılın 6 Şubat tarihinde Türkiye'nin Akdeniz ve Güneydoğu Anadolu bölgesinde 7,7 büyüklüğünde yıkıcı deprem yaşanmış ve bu deprem sonucu Türkiye'nin 10 büyük şehri zarar görmüştür. Bunun yanı sıra bu depremde 40.000 aşkın Türk vatandaşı vefat etmiştir.

“Asrın Felaketi” olarak tarihe yazılan bu deprem sonucu birçok ülkeden Türkiye'ye yardım gönderilmiştir. Özellikle bu depremde kardeş Azerbaycan cumhuriyetinden sonra Türkiye'ye en çok yardım yapan devlet İsrail olmuştur. İsrail devleti hem insani yardım hem de AFAD destek ekibi ile Türkiye'nin deprem bölgesine gelmiştir. Siyonist devletinin bu yardım desteği hem Türkiye yönetimi hem de Türk halkı tarafından ayakta alkışlanan olay olmuştur. Tel-Aviv yönetiminin bu Deprem diplomasisi ve cömert tavrı ikili ilişkileri daha stratejik boyuta taşımıştır (İnaç, 2014: 39). Günümüz çağında artık İsrail ile Türkiye ilişkileri 1995-2000 yılında ki gibi Altın dönemlerini yaşamakta ve iki ülke arasında karşılıklı ilişkiler üst düzeye çıkarılmıştır. İkili ilişkileri normalleştiren 2016 yılı anlaşması ile Türkiye ve İsrail bugün Ortadoğu'da iki stratejik devlet konumuna yüklemiş ve ilişkileri daha Spesifik alanlara taşımayı başarmıştır.

6. II. Dağlık Karabağ Savaşında, Azerbaycan'a Türkiye ve İsrail'in Desteği

Dağlık Karabağ sorunu Güney Kafkasya coğrafyasının en büyük istikrarsızlık sorunu olarak bilinmektedir. Bölgede tarihsel olarak yaşanan

kanlı savaşlar sonucu her iki taraf çok sayıda can kaybı vermiştir. Özellikle 1990 yıllarda Kafkasya coğrafyasında yaşanan otorite boşluğunu fırsata çeviren Ermenistan devleti hem yerel birlikleri ile hem de yurtdışı Ermeni Diaspora destekli paralı asker gücü ile Dağlık Karabağ ve bu bölgeye sınır olan yedi şehri Azerbaycan yönetiminden işgal yolu ile koparmış ve bu toprakları Erivan yönetimine birleştirmişlerdir. İki devlet arasında süren bu tarihsel düşmanlık ve Ermenistan'ın Azerbaycan cumhuriyetine asılsız toprak iddiaları sonraki yıllarda da devam etmiş ve Ermeniler sürekli olarak sınır hattında tahribatlar yaparak askeri gerilimi daha da üst düzeye çıkarmışlardır.

1988-1994 yılları arasında yaşanan Birinci Ermenistan-Azerbaycan savaşı 1994 yılında imzalanan Bişkek Anlaşması ile son bulmuş ve taraflar bölgede sıcak savaş yerine sürekli ateşkes kuralını devreye sokmuşlardır (İnaç, 2007: 29). Fakat 1994 yılından sonra sınır hattında silah sesleri hiç susmamış ve Ermenistan yönetiminin Azerbaycan'a karşı askeri tacizleri devam etmiştir. Bu askeri eylemlere Azerbaycan askerleri de karşılık verince Dağlık Karabağ'da yeniden kısa süreli savaşlar yaşanmıştır. Özellikle iki taraf arasında yaşanan bu cephe hattı saldırıları 2016 ve 2020 yılında üst seviyeye ulaşmış ki her iki saldırı da Azerbaycan güçleri bölgede Ermenileri bozguna uğratmıştır. Öncelikle Azerbaycan devleti 2000'lerde Güney Kafkasya coğrafyasında parlayan bir yıldız olmuştur. Bakü yönetimi petrol ve doğalgazdan gelen geliri, savunma sanayisine harcamış ki bu da Azerbaycan'ı birkaç yıl içinde bulunduğu bölgenin lider devleti konumuna yükseltmiştir. Azerbaycan'ın bu akıllı yatırımı ve doğru, dengeli siyaseti sonucu Azerbaycan cumhuriyetinin dünyada saygınlığı artmış ve hem komşu hem de bölge dışı ülkeler ile ikili ilişkilere önem vermiştir. Azerbaycan'a her zaman destek veren yanında olan devlet hiç kuşkusuz kardeş ülke gördüğü Türkiye olmuştur. Türkiye cumhuriyeti Azerbaycan'ı her daim desteklemiş ve Azerbaycan'ın hak savaşı olan Dağlık Karabağ sorununda da Ankara yönetimi Azerbaycan tezini savunmuştur. Türkiye gibi Azerbaycan tezine destek veren bir diğer Ortadoğu devleti ise İsrail olmuştur. İsrail'de Azerbaycan ile kültürel bağları ve bölgesel çıkarlarından dolayı Güney Kafkasya'da Azerbaycan cumhuriyetine en çok destek veren ülke olmuştur. Bunun yanı sıra ABD ve Avrupa'da her zaman Azerbaycan'ı küçük düşürmeye çalışan Ermeni Lobisine karşı Yahudi Lobisi Azerbaycan'ı desteklemiş ve Dağlık Karabağ sorununda Bakü yönetiminden yana politika izlemiştir. İsrail'in Azerbaycan'a verdiği değer yanında yatan bir diğer faktör ise Azerbaycan petrolü olmuş ve Azerbaycan İsrail enerjisini karşılayan devletlerin başında gelmiştir. Bu enerji faktörü dışında da ikili ilişkilerde yine Askeri bağlar her zaman dikkate alınmış ve İsrail devletinin en çok silah sattığı ülkelerden biri de Azerbaycan cumhuriyeti olmuştur. İki ülke arasındaki askeri işbirliğini yakından takip edersek sadece 2012 yılında

Azerbaycan devleti, İsrail'den 1,6 milyar dolarlık silah almıştır. (Özdaşlı, 2017: 183)

Azerbaycan ile İsrail arasında yaşanan bu askeri trafiği sonraki yıllarda devam etmiş ve Azerbaycan kendi savunma eksiklerini İsrail devleti aracılığı ile tamamlamıştır. Azerbaycan'ı hak savaşı olan Dağlık Karabağ savaşına hazırlayan Türkiye ve İsrail her zaman hem masa da hem de sınır hattı çatışmalarında Azerbaycan'ı desteklemiş ve Bakü yönetiminin bölgesel tezlerini haklı görmüşlerdir (İnaç, 2004: 39). Azerbaycan devleti ise hem Türkiye hem de İsrail desteğini arkasına almış ve kendi savunma eksiklerini bu iki ülke aracılığı ile gidererek kendi bölgesinde yeni savaşa hazırlanmıştır. Özellikle 30 yıla aşkın bir sorun olarak kalan Dağlık Karabağ problemi 2020 yılında daha da derinleşmiş ve bu dönemde diplomasi trafiği artık çıkmaza girmiştir. Her iki devlet artık bölgede diplomasinin işlevselliğini ve arabulucu Misyonlarının yeterli olarak çalışmamasını öne sürerek bölgede yeni savaşın alarmını vermiştir. Özellikle Ermenistan cumhuriyeti, bu coğrafyada Rusya ve İran'ın desteğini, bölge dışındaki Ermeni Diasporasının desteğini arkasına aldığı düşünerek 2020 yılın yazından Azerbaycan'a karşı sınır saldırılarını daha da artırmış ve bu saldırılar bölgede yeni savaşın başlamasına neden olmuştur. Ermenistan devleti ilk olarak 2020 yılın Temmuz ayında Azerbaycan cumhuriyetinin önemli lojistik kenti olan Tovuz'a saldırmış, ama istediğini alamayınca geri çekilmiştir. Ermenistan'ın Tovuz saldırısı Azerbaycan halkının sabır bardağını taşımış ve özellikle bu savaşta Azerbaycan halkı tarafından çok sevilen tümgeneral Polad Haşimov'un şehit düşmesi Azerbaycanlıların, Ermenistan üzerindeki nefretini daha da artırmış ve Azerbaycanlı gençler gönüllü seferberliğe yazılmak için Askeri binaların önüne toplanmışlardır. Azerbaycan ile Ermenistan arasında yaşanan bu askeri gerilim Eylül ayında yeniden patlamış ve 27 Eylül sabahı Güney Kafkasya coğrafyasında İkinci Dağlık Karabağ savaşı başlamıştır.

Azerbaycan ordusu 30 yıldır işgal altında olan topraklarını silah gücü almaya karar vermiş ve 27 Eylül sabahı sınır hattında karşı taarruza başlamıştır. Azerbaycan'ın bu askeri operasyonu karşısında tutunamayan Ermeni çeteleri daha savaşın ilk haftasından yenilgiyi kabullendiğini anlamışlardır. Savaş başlayandan bir hafta sonra Azerbaycan cumhuriyetinin Güney Ordu Komutanlığı Cebrail kentini 4 Ekim tarihinde Ermeni birliklerinden kurtarmış ve bu şehir de 27 yıldan sonra Azerbaycan bayrağı dalgalanmıştır. Azerbaycan'ın Karabağ'da peş peşe askeri zaferleri karşısında tutunamayan Ermeni güçleri Azerbaycan'ın sivil yerleşim yerlerine füzeler atarak askeri intikamlarını bu sivil insanları şehit etmekle aldıklarını söylemişlerdir. Adil olmayan bu savaş seçeneği sonucu Azerbaycan'ın Gence, Barda, Ağcabedi, Tartar şehirleri Ermeni füzeleri tarafından bombalanmıştır. Özellikle

Azerbaycan'ın ikinci büyük kenti olan Gence'nin sürekli bombalanması sonucu birçok sivil Azerbaycan vatandaşı yaşamını yitirmiştir. Ermenistan'ın Azerbaycan'ın sivil yerleşim yerlerini vurmasında iki nedeni vardır. Birincisi Ermenistan devletinin cephe hattındaki yenilgisi ve askeri kaybı telafisini bu günahsız sivil insanları öldürmekle aldığını düşünmüş, ikinci olarak da Azerbaycan yönetiminden de aynı şeyi beklemiş ve Azerbaycan'ı da Ermeni sivil yerleşim yerlerini vurmasına zorlamıştır.

Fakat Azerbaycan devleti Ermenistan'ın bu niyetini önceden anladığından Ermenilerin bu oyununa gelmemiştir. Çünkü Azerbaycan da intikam hırsına kapılıp Ermeni sivil kentlerini bombalaysaydı, savaşın coğrafi alanı daha da genişleyecek ve Ermeniler hem üyesi olduğu Kolektif Güvenlik Anlaşması Örgütünü bölgede devreye sokacak hem de Azerbaycan'ı Dağlık Karabağ dışında Ermeni sivil kentlerini vurduğunu savunarak dünyada haksız durumunu haklı olarak göstereceklerdir. Fakat Azerbaycan devleti Ermenistan'ın bu planını zamanında anladığından Ermeniler bu tatlı yalanlarını kendilerinden başka kimsenin yutmasına izin vermemişlerdir. Ermeniler sürekli olarak Azerbaycan'ın sivil yerleşim yerlerini hedef alması ve bu yerlerdeki halkı güvensizlik ve korku Sendromu içinde tutmaya çalışmışlardır. Çünkü Ermeni füzeleri altında Azerbaycan bölgeleri güvende olamayacak ve halk bu yerlerden göç etmek zorunda kalacaktır. Bu durum da Azerbaycan halkı içinde, Azerbaycan yönetimine karşı güvensizlik psikolojisinin doğmasına neden olacak ve halkın yönetime karşı güveni zayıflayacaktır. (Hasanoğlu, vd., 2020: 528)

Ermenistan'ın bu düşünce ve adil olmayan savaş seçeneği karşısında Azerbaycan yönetimi ise girdiği hak savaşında daha doğru ve adil savaş seçeneğini savunmuş ve savaşın coğrafi alanını Dağlık Karabağ dışına yayılmasına izin vermemiştir. Azerbaycan ordusu artık savaşın ilk 30 gününde işgal altında bulunan 5 şehri (Cebrail, Fuzuli, Hocavend, Zengilan, Gubadlı) Ermenilerden temizlemiş ve bu topraklarda Azerbaycan Bayrağı dalgalanmıştır. Azerbaycan'ın bu askeri başarısı sonucu bölgede Şuşa, Hankendi içlerine sığınan Ermeni askerleri burada lojistik zorluk yaşamışlardır. Azerbaycan ordusu ise artık 5 Kasım tarihinde Şuşa kentine yakınlaşmış ve bölgede Şuşa operasyonu için yeni hazırlıklara başlamıştır. Azerbaycan ordusu 8 Kasım tarihinde Dağlık Karabağ'ın kalbi olan Şuşa şehrini düşman işgalinden kurtarmış ve bu kent toprağında 30 yıldan sonra Azerbaycan bayrağı dalgalanmıştır. Şuşa'nın işgalden kurtulmasından sonra Ermeni Ordusunun o efsanevi yenilmezlik felsefesi son bulmuş ve Ermeniler Azerbaycan askerleri önünde yenilgini kabul etmişlerdir. Özellikle 2020 Dağlık Karabağ savaşı, Azerbaycan'ın askeri gücünü hem bölgede Ermenistan yönetimine hem de dünyadaki Ermenistan Diasporasına tanıtmış ve Bakü

yönetimini 30 yıl önceki Azerbaycan'dan çok daha ileri güce sahip olduğunu göstermiştir.

Ermenistan yönetimi Şuşa yenilgisinden sonra 9 Kasım da Azerbaycan devleti ile Anlaşmaya hazır olduklarını açıklamış ve Rusya'nın da arabuluculuğu ile Azerbaycan, Ermenistan ve Rusya devlet başkanları 10 Kasım da imzaladıkları “Üçlü Anlaşma” ile II. Dağlık Karabağ savaşını resmen bitirmişlerdir. Özellikle Ermenistan Başbakanı Nikol Paşinyan bu anlaşmanın hem kendisi hem de Ermenistan halkı için son derece acı olduğunu belirtmiştir. Başbakan Paşinyan, Savaşta ateşkesin gerekli olduğunu ifade etmiş ve Ermenistan'ın tükendiğini vurgulamıştır. Paşinyan yönetimi, Ermenistan'ın askeri kaynaklarının tükendiğini ve cephe hattında askerlerin sayının azaldığını, onları takviye edecek askerlerin bulunmadığını söyleyerek, Erivan yönetimin yenilgisini kabul etmiştir. (Maranki, 2021: 265)

Yapılan anlaşma ile Ermenistan devleti İkinci Karabağ Savaşında yenilgiyi kabul etmiş ve Dağlık Karabağ ve sınır 7 şehri asıl sahibi olan Azerbaycan yönetimine geri iade etmiştir. Azerbaycan ordusunda gelişmişlik düzeyi ve modern silah rezervi ile Ermenistan askerlerini 44 gün içinde bozguna uğratmıştır. Özellikle Azerbaycan halkının beklediği o vuslatın yaklaştığı ve kendi toprakları için giriştiği bu hak savaşında hiçbir aktör Azerbaycan devletinin önünü kesememiştir. Bunun yanı sıra halkın intikam hırsı ve 30 yıllık ezilmişlik, zayıf düşürülme Sendromu bu savaşla son bulmuştur. Azerbaycan önünde bozguna uğrayan Ermeni birliklerinin büyük kısmı silahı bırakarak yapılan anlaşmaya sadık kalmış, ama bazı bölücü Ermeni birlikleri Azerbaycan'ın bu bölgesel zaferini kabullenmediğinden dağlara kaçarak bölgedeki Azerbaycan askerleri ile çatışmaya devam etmiştir. Fakat 3, 5 bölücü birlikler de düzenli disiplinli Azerbaycan ordusu karşısında çok tutunamamış kısa süre sonra Azerbaycan askeri birliklerine teslim olmuşlardır (İnaç, 2003: 343). 10 Kasım anlaşması gereği Azerbaycan ordusu işgalden kurtardığı şehirlerde kalacak ve bunun yanı sıra diğer şehirlerde Ermeni güçleri tarafından en geç 1 Aralık tarihine kadar boşaltılarak Azerbaycan yönetimine devir edilecektir. Bu anlaşma gereği Ermeniler, 20 Kasım da Ağdam şehrini, 25 Kasım da Kelbecer'i ve 1 Aralık'ta ise Laçın'i boşaltarak Azerbaycan cumhuriyetine teslim etmişlerdir. (Dinç, 2021: 125)

Ermeniler 1 Aralıkta Laçın kentini Azerbaycan'a teslim ettikten sonra Dağlık Karabağ'da artık yeni düzen başlamış ve Bakü yönetimi bölgenin gelişmesi için çalışmalara başlamıştır. Bu çalışmalar günümüzde de devam etmekte ve Dağlık Karabağ artık tek Azerbaycan cumhuriyetinin değil, Türk Dünyasının en güzel bölgesi haline gelmiştir (İnaç, 2003: 249). Azerbaycan'ın bu askeri başarısı ve bölgede hegemonya gücü sonucu

akıllarda tek soru vardır. Azerbaycan hangi dış güçlere güvenerek bu savaşı başlattı ve neden Bakü yönetimi Dağlık Karabağ'ı 2020 yılında kurtarmayı kararlaştırdı?

Öncelikle Azerbaycan devleti bölgede Dağlık Karabağ müzakerelerinin tıkandığını anlamış ve her yıl bölgeye sefer yapan MINSK Grubunun yalan vaatleri ve Ermenistan tutumlu açıklamaları resmi Bakü'nü bölgede savaşın kaçınılmaz olduğu tezine inandırmış ve Azerbaycan Dağlık Karabağ diplomasisin tıkandığını gerekçe göstererek kendi toprak bütünlüğü ve bölgesel istikrarsızlığını askeri yöntemle tamamlamıştır. Azerbaycan'ı askeri yönetime başvurmaya zorlayan faktör de Ermenistan'ın kendisi olmuştur. Öncelikle Ermenistan içinde yaşanan iktidar değişikliği sonucu yönetime gelen Paşinyan hükümeti ilk başlarda bölgede liberal görünse de zamanla daha radikal tutum benimsemiş ve Azerbaycan'ı açık savaşla tehdit etmiştir. Paşinyan hükümetinin Savunma Bakanı David Tonayan'ın "*Yeni Savaşlar, Yeni Topraklar*" tezi zamanla Paşinyan tarafından desteklenmiş (İnaç ve Yacan, 2018: 319) ve Ermenistan yönetimi bölgede Azerbaycan topraklarına yeni saldırılar için orduyu yenileme kararı almıştır. (Dinç, 2021: 59) Ermenistan bu saldırgan tezi karşısında Azerbaycan yönetimi de boş durmamış ve resmi Bakü yönetimi de GSYİH'nın büyük bölümünü savunma harcamasına ayırmıştır.

Azerbaycan yönetimini bu hak savaşında destekleyen ülkelerden en önemlisi Türkiye cumhuriyeti olmuştur. Türkiye yönetimi ister 1990'lar isterse de 2000'ler olsun her zaman Dağlık Karabağ sorununda Azerbaycan tezini savunmuştur. Azerbaycan'ı hak savaşında Türkiye'den sonra desteleyen ülkeler ise Pakistan ile İsrail olmuştur. Bu üç devlet Azerbaycan'ın Dağlık Karabağ tezini hem masa da hem de sahada desteklemiştir. Azerbaycan'ı her zaman küçük düşürmeye çalışan Ermeni Diasporasına karşı Yahudi Diasporası Azerbaycan'ı desteklemiş ve Ermenistan'ı Dağlık Karabağ da haklı konuma yükselmesine izin vermemiştir (İnaç ve Yaman, 2015: 28). Özellikle ister İsrail olsun ister Türkiye ve Pakistan, Azerbaycan devletini desteklemiş ve Azerbaycan'ı Ermenistan önünde güçlü olmasını sağlamıştır. Bu devletler Bakü yönetiminin savaş durumunda ihtiyacı olduğu askeri malzemeleri Azerbaycan'a göndermiş ve Azerbaycan devletini Ermenistan'dan daha üstün konuma yükseltmiştir. Özellikle Türkiye ile İsrail devletleri Azerbaycan cumhuriyetini Ermenistan karşısında savaş hazırlayan iki devlet olduğunu söylersek hiç yanılmayız. Her iki devletin Azerbaycan ile kültürel, ekonomi, askeri ve enerji alanlarında çok sıkı işbirliğinin olması bu devletleri Azerbaycan'a, Azerbaycan'ı ise bu iki devlete karşılıklı bağımlı hale getirmiştir. Azerbaycan devletinin 1990'lardan bölgede yaşadığı istikrarsızlık durumu 2020 yılında son bulmuştur. Fakat Azerbaycan geçen bu 30 yıllık

sürede her zaman askeri harcamaya ve savunma sanayisine öncelik tanımış ve bu ihtiyatlı politika Azerbaycan'ı Ermenistan önünde daha güçlü kılmıştır.

Özelikle askeri teçhizat konusunda uzman ülke olan İsrail devleti, Güney Kafkasya'da en çok silah sattığı ülke Azerbaycan olmuş ve bunun yanı sıra İsrail bu bölgede Azerbaycan'a en çok dış yatırım yapmıştır (İnaç ve Ünal, 2013: 229). İsrail cumhurbaşkanı Şimon Peres 2009 yılı Bakü ziyareti esnasında Azerbaycan ile ortak insansız hava araçları üreten tesis kurma konusunda anlaşmış ve aynı yıl içinde İsrail'in savunma şirketi olan Elta Grup Sistemleri Azerbaycan'da "TecSAR" keşif uydu sistemlerinin ortak üretimine başlanmıştır. Bunun yanı sıra Azerbaycan ordusunun İsrail'den "Namer" zırhlı savaş aracını aldığı basına yansımıştır. İki devlet arasında yaşanan askeri anlaşma konularını değerlendiren Azerbaycan Savunma Bakanlığı sözcüsü İsrail ile yeni silah anlaşması aşamasında olduğunu bu anlaşma daha kapsamlı olduğunu açıklamıştır. İki ülke arasında en büyük askeri anlaşma ise 2012 yılında yaşanmıştır. 2012 yılında yapılan İsrail-Azerbaycan askeri anlaşmasının tutarı 1,6 Milyar dolar olmuş ve Azerbaycan bu anlaşma ile İsrail'den "Heron" insansız aracı, "Green Pine" ve "Barak" hava savunma radar sistemini ve "Gabriel" gemi savar füze sistemlerini alarak kendi ordu ihtiyatlarını daha da artırmıştır. (İsmayilov, 2013: 4)

Azerbaycan yönetimi kendi ordusunu modern İsrail silahları ile donatmış ve bölgede yaşanan bir askeri müdahale de Bakü yönetimi, İsrail ve Türkiye'den aldığı bu silahlar ile karşılık vereceğini belirtmiştir. Bu iki ülkenin Azerbaycan devletine açık destekleri sonucu Bakü yönetimi bölgede kendini yalnız görmemiş ve Güney Kafkasya coğrafyasında Rusya-İran-Ermenistan üçgenine karşı Azerbaycan devleti de Türkiye-İsrail-Azerbaycan işbirliğini savunmuştur. Azerbaycan'ın bu denge politikası ve başarılı işbirlikçi siyaseti sonucu hem Türkiye hem de İsrail devleti, Azerbaycan'ın stratejik ortağı konumuna yükselmiş ve Bakü hükümeti her zaman Ankara ile Tel Aviv yönetimin dostluğunu arkasında görmüştür (İnaç ve Erdoğan, 2006: 14).

Azerbaycan devleti Dağlık Karabağ operasyonunu neden 2020 yılında başlattığı sorusuna ilk olarak bölgesel açıdan cevap verirsek, savaşın bu yılda başlaması hiç tesadüfî olmamıştır. Özellikle Ermenistan'ın 2020 yılından sonra Azerbaycan'a karşı askeri tacizleri artmış ve Erivan yönetimi askeri operasyonları sonucu sınır şehirlerinde yaşayan vatandaşların hayati tehlikeleri daha ön plana çıkmıştır. Öncelikle Ermenistan askerleri 2020 yılın Temmuz ayında Azerbaycan lojistik kenti olan Tovuz'a saldırmış, ama Azerbaycan askeri güçlerinin karşılık vermesi sonucu Ermenistan geri çekilmiştir. Ermenilerin Tovuz saldırılarından yaklaşık 2 ay sonra Ermenistan Dağlık Karabağ'da Azerbaycan mevkilerine saldırı yapmış ve bu

saldırı sonucu Azerbaycan devleti 27 Eylül sabahı karşı taarruza başlamıştır. Azerbaycan'ın 2020. Karabağ operasyonuna uluslararası aktörler açısından cevaplırsak, bu yılın tüm dünya ülkeleri için sorunlu olduğunu söyleyebiliriz. Çünkü savaş başlamadan bir yıl önce Çin'de meydana gelen ve daha sonra da tüm dünyayı etkisi altına alan COVID-19 küresel salgının en korkunç yılı 2020 yılı olmuştur. Dünya devletleri bu salgın karşısında çaresiz kalmış ve özellikle sağlık alanda uzmanlaşan devletler bile COVID-19 etkisinden kolay kolay kendini kurtaramamıştır. Kısacası bütün dünya devletleri kendi sağlık sorunu olan COVID-19 salgını ile uğraştığı esna da Güney Kafkasya da olan bitenlere uzak kalması gayet normal görülmüştür. Bölgesel savaşın 2020 yılında yaşanmasının bir diğer uluslararası nedeni ise ABD seçimleri olmuştur. Bildiğimiz üzere savaş başlayandan kısa süre sonra Amerika'da seçim hareketliği başlamış ve Ermenistan cumhuriyetine her zaman destek veren Amerikan Ermeni Komitesi, ABD'de yapılacak olan başkanlık seçimleri ile uğraşmış ve Ermenistan'a bu savaşta beklenen desteği vermemiştir. (Maranki, 2021: 268)

Ermenistan'ın Azerbaycan devleti karşısında hem askeri hem de diplomasi yalnızlığının faturası Erivan yönetimine ağır olmuş ve Ermeniler 30 yıla yakın kendi yönetimi altında tuttuğu Dağlık Karabağ'ı Azerbaycan'a bırakmak zorunda kalmıştır. Ermenistan'ın bu yalnızlığına karşılık Azerbaycan hükümeti tam avantajlı olmuş ve Türkiye'nin bölgesel diplomasisi ile İsrail Yahudi Lobisinin de Okyanus ötesi desteği sonucu Bakü yönetimi hem askeri hem de diplomasisi yönden Erivan'dan çok üstün olmuştur. Azerbaycan cumhurbaşkanı İlham Aliyev'in çok doğru ve başarılı dış politikası sonucu Azerbaycan Güney Kafkasya'da dengeli siyaset izlemiş ve bu akıllı yönetim sonucu Bakü hükümeti hem savaşın kaderini hem de Azerbaycan'ın jeopolitik konumu yükseltmiştir.

Azerbaycan devletinin Ermenistan güçlerine karşı giriştiği bu hak savaşında başarılı olmasındaki temel neden Türkiye ve İsrail devletlerinin Bakü yönetimini sona kadar desteklemesi olmuştur. Bu iki devlet II. Dağlık Karabağ savaşı sonrası Güney Kafkasya'da siyasi varlığını daha da güçlendirmiş ve bu ülkeler bölgesel çıkar politikalarını bölgesel işbirlikçi siyasete dönüştürmeyi başarmışlardır. Özellikle Güney Kafkasya'nın bölgesel istikrarsızlığını bozan Dağlık Karabağ sorunu 2020 yılında çözüme kavuşması ile Güney Kafkasya coğrafyası bölgesel işbirliği merkezi durumuna gelmiş ve bu işbirliğinin kurucu ülkelerinin başında da İsrail ile Türkiye gelmiştir. Güney Kafkasya'da bölgesel çıkarı, bölgesel işbirliğine dönüştüren 2020. Dağlık Karabağ savaşı hem Türkiye'nin hem de İsrail'in işine gelmiştir. Öncelikle İsrail devleti Dağlık Karabağ savaşında Azerbaycan'a açık desteği ile hem bu ülke ile kültürel, ekonomi ilişkilerini daha güçlendirmiş hem de

İsrail'e düşman olan İran'ı dengeleme siyasetinde Tel Aviv hükümeti daha atik politikalar izlemiştir. Özellikle Dağlık Karabağ zaferi sonucu İsrail'in İran'ı dengede tutmak için şekillendirdiği "Yeni Çevre Stratejisi" daha ön plana çıkmış ve Siyonist devlet Azerbaycan'ın coğrafi konumu aracılığıyla düşmanı İran'ı daha yakın konumdan takip etme fırsatı kazanmıştır.

Genel olarak İkinci Dağlık Karabağ Savaşının bölgesel ve küresel boyutlarını inceleyerek bu savaş tek Güney Kafkasya'nın değil Avrasya coğrafyasının kaderini değiştirdiğini söylersek hiç yanılmayız. Çünkü bu savaş ile bölgesel istikrarsızlık son bulmuş ve Güney Kafkasya üzerinden yeni işbirliği projeleri şekillenmiştir. Özellikle bu savaş sonrası "Tarihi İpek Yolu" hattı yeniden gündeme gelmiş ve Pekin'i Londra'ya bağlayan demir ipek yolunu projesi, Zangazur veya Turan Koridoru aracılığıyla Güney Kafkasya'dan geçmesi hedeflenmiş ve bunun için altyapı çalışmaları başlatılmıştır. Bununla da artık Güney Kafkasya coğrafyasının siyasi, askeri ve ekonomi kaderi sadece üç ülkenin elinde değil, dünya devletlerin elinde olmuştur. Bu topraklarda yaşanan her hangi bir sorun tek bölgesel devletleri değil, tüm dünyayı ilgilendireceği anlaşılmış ve Güney Kafkasya coğrafyasında radikal tutum, yani savaş ve işgalin yerini barış yolu olan Liberal yönetim benimsenmiştir.

1. Sonuç

Ortadoğu coğrafyasının batı kültürüne yakın ve modern ülkesi olan Türkiye cumhuriyeti bölgede her zaman dikkat alanı içinde olmuş ve bölgenin diğer devletleri Ankara hükümeti ile ikili ilişkilere önem vermiştir. Türkiye'nin jeopolitik ve jeostratejik önemini zamanında anlayan İsrail devleti daha kuruluşunun ilk yıllarından Ankara ile ikili ilişkilere öncelik tanımıştır. Özellikle İsrail devletinin ilk başbakanı olan David Ben Gurion, Adnan Menderes hükümeti zamanı Türkiye'ye ziyarete gelmiş ve bölgede iki ülke arasında ilişkilerin gelişmesi için yeni anlaşmalar imzalanmıştır. İsrail'in Ortadoğu'da yalnızlığı ve Arap devletleri tarafından İzolasyon yapıya sürüklenmesi sonucu devletin bekası tehlikeye girmiş ve Siyonist yönetim bölgede varlığını korumak için bu coğrafyada müttefik arayışına girmiştir. Arap devletleri tarafından tehdit edilen İsrail, bölgede Arap olmayan yapılar ile ilişkilere öncülük tanımış ve bununla da bölgedeki yalnızlığını müttefik dengesi ile korumaya çalışmıştır. İsrail'in bu müttefik dengesinin en önemli saç ayağı olan Türkiye cumhuriyeti olmuştur. İkili ilişkiler İsrail başbakanı David Ben Gurion'un Ankara ziyaretinden sonraki yıllarda gelişmiş ve 1990'larda İsrail devletinin Ortadoğu bölgesindeki en önemli müttefiki Türkiye cumhuriyeti olmuştur.

Türkiye yönetimi de bölgede İsrail devleti ikili ilişkilere önem vermiş ve Ankara'nın bölgesel politikalarında Tel Aviv yönetiminin özel yeri olmuştur.

Türkiye cumhuriyetinin İsrail devleti ile ikili ilişkilerindeki beklentileri iki kategori altında incelemektedir. Öncelikle bu ikili ilişkilerde bölgesel çıkar ön planda olmuştur. Türkiye bölgede batı görüşüne yakın ve ABD ile yakın ilişkileri bulunan İsrail devleti ile ikili ilişkileri geliştirmesi Ankara'nın da bölgesel çıkarlarına uygun gelmiş ve Türkiye devleti bu coğrafyada düşman gördüğü Yunanistan ve Suriye gibi devletlere karşı İsrail ile müttefik ilişkisine önem vermiştir. Türkiye'nin Siyonist yönetimden ikinci beklentisi daha çok küresel içerikli olmuştur. Ankara hükümeti, ABD'de var olan ve Amerikan Kongresinde de etkili grup Yahudi Lobisi ile ikili ilişkileri geliştirmek için çok gayret göstermektedir. Yahudi Lobisi ile Türkiye'nin ikili ilişkilerinin olumlu gelişmesi daha çok Ankara'nın işine gelmekte ve sürekli olarak Amerikan Kongresinde gündeme gelen sözde Ermeni Soykırımı ve Yunan Rum Yönetimi talepleri karşısında yalnız kalan Türkiye yönetimi, ABD'deki bu yalnızlığı Yahudi Lobisi aracılığı ile gidermiştir.

Amerikan Kongresinde Türkiye'nin destekçisi olan Yahudi Lobisi de bölgede İsrail ile Türkiye'nin yaklaşmasından memnun olmuş ve Amerikan Kongresinde Türkiye'nin lehine çıkan kararları desteklemişlerdir. İki ülke arasında en büyük sorun hem geçmişte hem de günümüzde de "Filistin Meselesi" olmuş ki, bu sorun her zaman Türkiye cumhuriyetini, Yahudi Lobisi karşısından sürekli olarak elini küçük düşürmüştür. Bu sorundan dolayı her iki devlet bölgede kısa süreli siyasi ve askeri krizler yaşamaktadır. Bu krizler zaman zaman askeri tansiyonu daha da germiş ve özellikle 2009-2010 yıllarındaki olaylar İsrail ile Türkiye'nin diplomatik ilişkilerini ikinci kâtip düzeyine indirmiştir. Fakat sonraki yıllarda her iki yönetim radikal tutumlarından vaz geçerek ilişkilerde daha liberal yöntem izleyerek karşılıklı tavizler vererek ilişkilerdeki yumuşama dönemini başlatmışlardır.

İsrail ile Türkiye ilişkilerinde yeniden normalleşme çağını başlatan 2016 yılı anlaşması ile bugün İsrail Türkiye ilişkileri daha strateji boyuta taşınmış ve 1990'lardaki o altın yıllar 2020'lerden sonra tekrar yaşanması beklenmektedir. Özellikle her iki yönetime dost ve yakın olan Azerbaycan cumhuriyetinin arabuluculuk Misyonu sonucu bugün Ankara, Bakü ve Tel Aviv arasında yoğun diplomasi trafiği yaşanmaktadır. Yaşanan bu olumlu gelişmeler Türkiye ve İsrail devletinin yaklaşması kendini 6 Şubat 2023 Kahramanmaraş depreminde göstermiş ve Türkiye'nin en zor zamanında yardımına koşan ilk iki devlet Azerbaycan ile İsrail olmuştur.

İlişkilerin günümüz çağına bakarsak bugün İsrail ile Azerbaycan'ın strateji ortaklığı daha da derinleşmiştir. Azerbaycan ve Türkiye kardeşliği her zaman olduğu gibi "*Tek Millet, İki Devlet*" sloganı ile daha da derinleşmiş ve yönetimin her alanında ortak işbirliği projeleri devam ettirilmiştir. Özellikle

Güney Kafkasya coğrafyasındaki bölgesel istikrarsızlık 2020 yılında yaşanan İkinci Dağlık Karabağ savaşı ile son bulmuş ve bu bölge yeni işbirliğinin merkezi konumuna yükselmiştir.

Bildiğimiz üzere 21.yüzyılda Güney Kafkasya hem Afro-Avrasya'nın hem de Asya-Pasifik'in siyasi kaderini belirleyen bölge konumunda olduğundan bu coğrafyada olup biten her bir devletin dikkat alanında olmuştur. Bölgenin lider devleti olan Azerbaycan cumhuriyeti her zaman liberal ve barışçıl politikalar ile dünya devletlerinin dikkatini kendi üzerine çekmeye başarmıştır. Bu bölgede şekillenen yeni işbirliği projelerinde Azerbaycan devleti, devre dışında tutulmayacak kadar önemli konumuna yükselmiştir. Bugün dünyanın jeopolitik ve jeostratejik damarını elinde tutan Güney Kafkasya coğrafyasında Azerbaycan'ın hegemonyası hem Türkiye'nin hem de İsrail'in hegemonyası anlamına gelmektedir. Çünkü bu iki devlet tarihsel olarak her zaman Bakü yönetimin yanında olmuş ve Azerbaycan'a her zaman destek veren devletler olmuştur. Bundan dolayıdır ki Azerbaycan cumhuriyeti, Güney Kafkasya jeopolitiğinde her zaman Türkiye ve İsrail ortaklığına önem vermiş ve Bakü yönetimi bu bölgede Ankara ve Tel Aviv yönetimi beraber yürümek kararından hiçbir zaman vazgeçmemiştir.

Kaynakça

- Akgün, M., Gündoğar, S. S., & Görgüllü, A. (2014). Zor Zamanda Siyaset: İsrail-Türkiye İlişkileri. 1-12. Türkiye Ekonomik ve Sosyal Etüdler Vakfı TESEV.
- Balcı, A. (2011). Türkiye'nin Dış Politikası ve İsrail: 1990'lar ve 2000'lere İlişkin Bir Karşılaştırma. *Ortadoğu Analiz Dergisi*, 2(2), 117-136.
- Cankara, P. Ö., & Cankara, Y. (2022). İran ve Ermenistan Gölgesinde İsrail'in Azerbaycan ile Stratejik İlişkileri. *Uluslararası Afro-Avrasya Araştırmaları Dergisi*, 7(13), 1-21.
- Dinç, A. (2021). *Azerbaycan-Ermenistan Dağlık Karabağ Savaşları* (1 b.). İstanbul: Cinius Yayınları.
- Erkmen, S. (2005). 1990'lardan Günümüze Türkiye-İsrail Stratejik İşbirliği. *Uluslararası İlişkiler Akademik Dergi*, 2(7), 157-185.
- Hasanoğlu, M., Memmedov, A., & Maharramov, B. (2020). İkinci Karabağ Savaşı Sonrası Azerbaycan-Türkiye İlişkileri. *Uluslararası Yönetim Akademisi Dergisi*, 3(3), 522-529.
- İnaç, H. ve S. Erdoğan, (2006). Postmodern dönemde kamu yönetimi algısı ve kamusal alan tartışmaları. *Akademik Bakış: Hakemli Sosyal Bilimler E-Dergisi Celalabad*, 9, 1-16.
- İnaç H. ve F. Ünal (2013). The Construction of National Identity in Modern Times: Theoretical Perspective. *International Journal of Humanities and Social Science*, 3(11), 223-232.
- İnaç H. ve Yaman, M. (2015). Ulus İnşa Stratejileri Bağlamında Avrupa Milli Marşlarının Sosyo-Politik Mukayesesi. *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 20(3), 17-34.
- İnaç H. ve İ. Yacan (2018) Ülkelerin Markalaşma Süreci ve Marka Kavramı. *Uluslararası Yönetim Akademisi Dergisi*, 1(3), 317-331.
- İnaç, H. (2003). Makro toplumsal kuramlar açısından postmodernizm. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 8, 341-351.
- İnaç, H. (2004). Identity Problems of Turkey during the European Union Integration Process. *Journal of Economic and Social Research*, 6(2), 33-62
- İnaç, H. (2007). Rethinking Democracy and Governance in the EU. *Journal of Academic Studies*, 9(32), 1-31.
- İnaç, H. (2014). Çağımızın toplumsal algısını temsil eden parametrelerden kimlik, kültür ve uygarlık kavramlarının sosyo-politik analizi *İslam Medeniyeti Araştırmaları Dergisi*, 1(1), 35-57.
- İnaç, H. (2018). The Possibility of Multicultural Practice During The Age of Collective Identities In Line With Arab Spring, *Akademik Bakış Uluslararası Hakemli Sosyal Bilimler Dergisi*, 65, 306-315.

- İnaç, H. (2020). Yeni Dünya Düzeninin Bir Habercisi Olarak Azerbaycan-Ermenistan Çatışmasının Soyo-Politik Analizi. *Uluslararası Yönetim Akademisi Dergisi*, 3 (3) , 509-521. DOI: 10.33712/mana.829489
- İnaç, H. (2021a). “Değişen Güney Kafkasya Jeopolitiği ve Rusya-Çin Rekabeti” İçinde: *Avrasya Denklemine Rusya-Çin Rekabeti* (ed. Murat Yorumaz ve Serdar Yılmaz), Astana Yayınları, ss. 239-251.
- İnaç, H. (2021b). *Uluslararası güvenlik, yeni dünya düzeni ve Türkiye*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları.
- İnaç, H. (2022). New world order in post-pandemic process and Turkey”. *In: Turkey and the Post-Pandemic World Order* (pp. 199-225). (Edit: A. Salih İkiz), Lexington Books.
- İnaç, H. (2023). Yapısal, Kurumsal ve Kavramsal Boyutlarıyla Türkiye-AB İlişkilerinin Güncel Analizi. İçinde: *Bölgesel ve Küresel İlişkiler Bağlamında Erdoğan Dönemi Türk Dış Politikası* (Editör: Dr. Ahmet ÖZKAN), ss. 233-269.
- İsmayılov, E. (2013). Azerbaycan-İsrail Stratejik Ortaklığı. *Bilge Adamlar Stratejik Araştırmalar Merkezi*, 1-10.
- Kaya, E. (2010). Türkiye-İsrail İlişkilerinde Yeni Dönem. *Bilge Strateji*, 2(2), 93-114.
- Maranki, A. (2021). Misak-ı Milli Kararları ve Karabağ Zaferi. *Kafkas-Türkistan Mezlimi, Azerbaycan-Karabağ* (s. 258-287). içinde İstanbul: Maranki Yayınları.
- Oğuzlu, H. T. (2009). Türkiye-İsrail İlişkilerinin Değişen Dinamikleri. *Ortadoğu Analiz Dergisi*, 1(4), 14-21.
- Özdaşlı, E. (2017). İsrail’in Yeni Çevre Stratejisinde Güney Kafkasya. *Bilgi*(82), 175-200.
- Özkan A. ve B. Özer (2023). Politik Psikoloji Bağlamında Siyasal Bir Aktör Olarak Alparslan Türkeş’in Milliyetçilik Anlayışı, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Cilt 24, Sayı: 1, ss. 179-193
- Özkan, A. (2019). Burjuvazi ve Muhafazakâr Kimliğin Son Dönem Türkiye’sine Yansımaları. *OPUS Uluslararası Toplum Araştırmaları Dergisi*, 10 (17), 1735-1751.
- Özkan, A. (2022a). Dış Politika ve Güvenlik Ekseninde Erdoğan Türkiye’si ve Putin Rusya’sı Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık
- Özkan, A. (2022b). Siyasi Parti Kapatmalarına Ulusal Güvenlik ve Demokrasi Açısından Tarihsel Bir Bakış. *Türkiye İçin yeni Anayasa Vizyonu ve Yol Haritası Savaş Yayınevi*, 231-251.
- Özkan, A. (2023). AK Parti Dönemi Türkiye İnan İlişkileri ve Çatışma Alanları İçinde: *Bölgesel ve Küresel İlişkiler Bağlamında Erdoğan Dönemi Türk Dış Politikası* (Editör: Dr. Ahmet ÖZKAN), ss. 53-79.

- Pulat, A. (2015). İsrail 2015. *Ortadoğu Analiz Dergisi*, 121-142.
- Sarıaslan, F. (2019). Türkiye-İsrail İlişkilerinde Değişmeyen Dinamik: Ekonomi. *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 74(4), 1065-1102.
- Tür, Ö. (2009). Türkiye-İsrail İlişkileri: Yakın İşbirliğinden Gerilime? *Ortadoğu Analiz Dergisi*, 1(4), 22-29.
- Uzer, U. (2011). Türkiye-İsrail İlişkilerinde Bunalım. *Ortadoğu Analiz Dergisi*, 2(2), 137-168.
- Ülgül, M. (2016). İsrail-Azerbaycan Stratejik Ortaklığı ve Türkiye-İsrail İlişkilerine Etkileri, 2009-2015. *GÜSBED, Gümüşhane Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Elektronik Dergisi*, 7(16), 99-113.
- Yesevi, Ç. G. (2021). Türkiye-İsrail İlişkilerinde Normalleşme, (Yeniden) Dostluk. *21. Yüzyıl Türkiye Enstitüsü*, 1-5.

İnternet Kaynakları

<https://sputniknews.com.tr/20210426/azerbaycan-turkiye-ve-israil-arasinda-arabulucu-olabiliriz-1044359299.html>

